

MARKUSOVSKY LAJOS.

Írta: *Korányi Frigyes.**

Néhány hónap múlva tíz éve lesz, hogy Egyesületünk volt elnöke és tiszteleti tagja: *Markusovszky Lajos* meghalt. Az Egyesület mélyen tisztelt Igazgatótanácsának megbízása folytán ma feladatom, hogy szemlét tartsak élete fölött, vázolvva a t. Egyesület előtt annak tartalmát és folyását.

Hálás volna ez a feladat akkor is, ha beszámolásszerű vázlat alakjában akarnám életfolyásának jellemzését nyújtani! Markusovszky azon halandók közé tartozott, akikbe a természet a maga termő erejének egy energiateljes részét oltja be, akiknek lelkébe nem hat be semmi anélkül, hogy magas értékű individuális jelleget öltene, s ha nyilvánulásra jut, az eleven erő fokozott energiájával hat be ismét mások lelkületébe, tetteket szül és tettekre ragad! Azért életét mindenütt maradandó nyomok jelzik. Elég volna felsorolni, mit tett és mit hozott létre a magyar orvosi irodalom, az orvosi tanítás és tudományfejlesztés, Magyarország közegészségügyének terein, miként emelte az orvosi állás becsét kifelé és etikai tartalmát befelé, hány szállal járult azon, ma már erős kötelek létrehozásához, amely a Magyar Tudományegyetemet a nyugati kultúrával és azok központjával összeköti; ezeken szemeyinket végig vezetve, előttünk állana a tetterős, tett-dús, nagy kihatású férfiú, s ha lelkületének alapszínét akarnám felmutatni, előttem függ a kifejezésteljes arckép, mélyreható tekintetével, nyugodt, szilárd jellemének öntvényévé alakult arc-kifejezésével, s azzal a valamivel, ami a meleg, emberbaráti szívet, a belső szellemi lénynek önmagán kívüli érdekekbe való átolvadását, az önzetlen, nemes, áldozatkész és mégis higgadtan mértéktartó jellemet árulja el!

Ha ezeket sírkövére vésetnők, akkor úgy állana ott a sorozat, mint egy tartalomdús könyv végén a sokatmondó tárgymutató.

De a tárgymutató még nem a mű, aminthogy a méz még nem a méh, a festmény még nem a festő és Tizian vagy Rafael műve hatásának egész melegétől csak akkor lehet áthatva a szemlélő lelke, ha bemélyedő gondolatának láthatárába beemelkedik Tizian és Rafael az ember, érzéseivel, lelkének mozgó rugóival, érzési és művészi fejlődésének körével és korszakával. Ilymódon kellene nekem vázolni *Markusovszky*-t is, amint a tett mezejére készült, fejlett, nőtt, küzdött, szorongott, örvendett; a nemes siker csendes boldogsága és a csalódások rágó érzései között haladt

* A Budapesti Kir. Orvosegyesület 1902. évi október hó 14-i, LXV. nagygyűlésén tartott emlékezésed.

teljes ötven éven át — az utolsó pillanatig. Ez volna — jól tudom a méltó alak, amelyben Markusovszky emlékűnnepét megüli a Budapesti Kir. Orvosegyesület.

Ámde ilyen egy kiterjedésű feladat meghaladja erőmet és hivatott történetíróra vár, de egy ilyen életleírás egy ünneplő ülésre szánt idő határai közé nem is illeszthető. A történetíró meg fogja találni az útmutatást azon mélyen átgondolt, tartalomdús emlékbeszédben, amellyel tisztelt barátom, *Hógyes Endre*, a Tudományos Akadémiában Markusovszky emlékét megörökítette. Itt nekem meg kell elégednem azzal, ha sikerül ezen eszmékben és gondolatokban gazdag élet egyes olyan momentumait feltüntetnem, amelyek Markusovszkyt jellemzik hatásában és belső lelki életében, és amelyeket, részben legalább, vele való személyes összeköttetésem szolgált.

Szinte azt mondhatnám, hogy évtizedek során át úgy fonódott össze saját életem az övével, mint a tanítványé a mesterével, akit becsülni, szeretni tanult és kinek nyomát követni igyekezett. Több, mint 50 lefolyt évnek történetén kell visszatekintennem, azon 50 év történetén, amelyben hazánk összes intézményei, emberei, társadalma és közviszonyai átalakultak, amelyben az újkori Magyarország létrejött.

Ezen nagy események ezerszeres szálaiból alakult emlékszövevényen mint fátyolrétegeken kell áthatolni szememnek, hogy feléledt világosságában tűnjék fel előttem az idő, amelyben Markusovszky alakjával először megismerkedtem.

1847-ik év egy napján az orvostanhallgatók között elterjedt a hír, hogy Balassa előadást fog tartani egy új, epochalis felfedezéséről; egynéhány hallgatótársammal mi is bementünk az előadóterembe.

Az újvilág-utcai alacsony és elég szűk tanterem pódiumán ült Balassa János, könnyű, nádszövetű karosszékén, a szék mögött állt a bécsi műtőintézetből hazakerült Markusovszky — aki ott Rokitansky, Hebra, Schuh, Semmelweis baráti körében élt — mint asszisztens, kettejük körül egy csoportban Kovács Sebestyén Endre, Arányi, Wagner János, Lumniczer Sándor, Bókai János, Sass István, Ozorenszky Károly, Pété Zsigmond, megannyian a talentum stigmájával felruházott, választékos megjelenésű, szimpatikus ifjú alakok, akik feszült figyelemmel kísérték a sajátságosan igézetes hanglejtésű Balassa szavát. Balassa lelkesült hévvel fejtegette az orvosi tudomány nagy, új felfedezését, a pár hónappal előbb a Massachusetts-Hospitalban Warren által sebészi műtétnél először használt aether-narcosist. Bámulatos hatásának bemutatására nem sokkal azután egy kőmetszés vitetett végbe, azzal a precízióval, amely Balassát az akkor élő európai műtevő sebészek legelsőjévé, vagy legalább a legelsőik egyikévé tette, s azzal a tökéletes szabotosságú segédkezéssel, amelyet Markusovszky nyújtott.

Sajátságos, egymást kiegészítő két alak! Balassa nyúlánk termete, a nyugati klasszikus formákra emlékeztető fej, selyemszálú, finom hajzattal borítva, szinte nőiesen finom, fehér arcbőre, elegáns mozgásai, szinte lebilincselő szelídségű és mégis éles tekintete; mellette Markusovszky vállas alakja, nyakára hulló dús hajzattal, széles homlokzatú feje, nyílt, határozott, szinte kihívó arca, erőteljes tagjai, nagyméretű, élénk, de precíz mozgásaival. Mind-

kettő a tudomány, a nemes eszmék és törekvések génusza által besugározva, mindkettő a kompakt, gyakorlati eszmék által sarkalt, iniciálé elme, de az egyik az „odi profanum vulgus et caveo“ jelmondat zománcával bevonva, a másik a tettek arénájára hivatott küzdőnek kifejezésével. És valóban, életük ennek megfelelően folyt le. Balassa minden súrlódás és akadály nélkül hódította meg tanárait, főnökeit, a tanügyek intézőit, mint huszonnyolcadik életévében tápárrá kinevezett ifjú környezetét, betegeit és csakhamar egész Magyarországot a föld. népétől a királyi családig; Markusovszky keresve és kísérletezve hivatási körét, előbb jogász, azután orvos, filozófiai és pedagógiai tanulmányokba mélyedő nevelő, végzete által különböző irányba terelve, minden téren a nehéz feladatokkal szembeállítva, azokat legyőzve, megszeretve és a küzdelmekben erősödve. És olyan volt Balassa életének vége, küzdelem és haldoklás nélkül röppent el közülünk aránylag fiatalon, neje azt hitte, hogy alszik, és megdermedő lélekkel érezte meg fagyos kezén, hogy meghalt. A Balassa ideális lényének egy olyan erély-vertezett munkatársra volt szüksége, mint Markusovszky s egy providenciális intézkedés volt, hogy ez a két férfiú egymást megtalálta, megértette és a lélek egész melegével szerette.

Az aether-kísérletek után kevés idővel léptem mint hallgató a sebészeti kóroda kapcsolatába. Ez az átmenet reám egy ma alig elképzelhető légkörváltozás jelentőségével bírt; tanfolyamunk első három évében a tanítás fő alakjai voltak Csasz, Schorclann és Tognio. Mindhárman komoly, tudománytisztelő és kivált Schordann, tudományért lelkesedő férfiú, Csasz előadása imponált komoly szabatossága által, Tognioé gyönyörű latinsága, élénk előadása, amellyel Hartmann Fülöp általános pathológiáját fejtegette és sarcastikus megjegyzései által, amellyel az akkor Sauer és Balassa által képviselt újkori pathologiai tanokat gyakran kísérte. Schorclann a tudomány és logika lelkesült hirdetőjeként szólott hozzánk katedrái emelvényéről. Tartalomra nézve azonban mind ezen előadások szárazak voltak és demonstratív tartalmuk vajmi szegény! Ismeretet, gondolkodást tagadhatlanul szegényesen ébresztettek. A negyedik évben Sauer, Arányi és Balassával álltunk szemben. Sauer Skoda lekesült tanítványa volt, mint Arányi a Rokitanskyé. Balassa szorgalom és génusz által képesített, az akkori sebészet magaslatán álló nagy sebész, ajki az akkor már megszilárdult kórbonctant és fejlődésben levő histológiát bírta és értékesítette, emellett általánosan képzett, nagy látkörű orvos. Míg első három évünkben csak kevéssé kecsegtetett hallgatótermünkbe a tantárgy, a negyedik évben szemünk előtt csakhamar nimbusz vette körül tanárainkat és orvosi hivatásunkat. Lankádatlan szorgalommal látogattuk az előadásokat és szinte mohósággal lestük a betegfelvételt. Első kórodai betegem egy üszkös alszár-fekélyben szenvedő volt, a délutáni vizit alatt ennek ágyánál álltam először szemben Markusovszkyval. Azontúl Markusovszky szívesen mutogatta meg a fekély fokozatos tisztulási és sarjadzási folyamata jeleit és ismert alaknak tekintett.

Tanulási buzgóságunkba azonban belevegyült egy eltérítő irányú elem is. A pesti egyetem fiatalságában kezdett egy addig ismeretlen szellemi mozgalom feltűnedezni, amely Kossuth Lajos hírlapi cikkei és az általunk többször látogatott pestmegyei gyűlé-

seken tartott elragadó beszédei, más oldalról Petőfi hazafias költeményei által élesztetett. Már 1846-ban Oroszhegyi Józsa elnöklete alatt alakultunk vagy húszan egy társulattá, amelyben költészeti, történelmi és politikai felolvasások tartattak. Louis Blanc, Lamartin, Ledru-Rollin, Michelet munkáit mohón tanulmányoztuk és fejtegettük. Az 1848-i februári francia forradalomnak hozzánk elszivárgóit híre kezdte háttérbe szorítani az orvosi tanulmányok vonzó erejét. Március 14-ike estéjén elterjedt volt a bécsi forradalom híre s az egyetemi fiatalság jobb elemeit már előkészítve találta március 15-ike.

Március 15-én éppen Sauer előadása ért véget, midőn az újvilág-utcai egyetemi épület szűk udvaráról szokatlan zaj hatott fel az épület második emeletére. A folyosóról letekintve, ott láttuk a Hatvani-utcáról nyíló ajtón belül egy széken állva *Petőfit*; mellette Jókai, Vasvári Pál, Bulyovszky Gyula, körülvéve húsz-harminc ifjú által; lesietünk a lépcsőn, az udvar csakhamar szorongásig megtelt és felhangzott a krétahalvány Petőfi ajkáról a „Talpra magyar“. A folyosó ablakában feltűnt Balassa és Markusovszky arca is. Az utcán csoportban állottak a joghallgatók, kiknek körében előzőleg jelent volt meg Petőfi, az ifjak azután együtt vonultak a hozzájuk csatlakozott tömeggel a Hatvani-utcai Horváth-ház elé, amelyben elhelyezett nyomdából adták ki mint első cenzúra nélküli nyomtatványt, a „Nemzet követelményeinek“ címzett tizenkét pontot, amelyeket az épület emeleti erkélyéről ismertetett Irányi Dániel és szórtak a hallgatók közé a körülötte állók.

Az egyetemi tanulmány rendszeressége ezen naptól megszűnt volt és nemsokára formaszzerűen is be lett szüntetve. Az egyetemi ifjúság szervezkedett, kebelében egy bizottság lett alakítva, melynek elnökéül lettem választva s midőn március 19-én egy küldöttség indítatott Pestről a pozsonyi országgyűléshez: a fiatalság képviselőjében Meixner Jánossal és Vasvári Pállal együtt küldettünk fel a bizottsággal. Midőn március 19-én a küldöttség rendelkezésére bocsátott dunai gőzhajóra léptem: ott találtam Balassát, mint a küldöttség tagját. Ezen út és a Pozsonyban töltött két emlékezetes nap szolgáltatta az első alkalmat arra, hogy Balassával közelebbi érintkezésbe jussak.

Nemsokára megalakult a felelős magyar minisztérium. Báró *Eötvös József*, mint közoktatásügyi miniszter a minisztériumban az orvosi tanításügy előadójaul és az egyetemi orvosi kar igazgatójaul Balassát nevezte ki, aki az orvosi tanításnak a tanszabadság alapján való szervezését munkába vévén, a nézetek és teendők tisztázása végett májusban egy értekezletet hívott össze. Az értekezleten jelen volt Markusovszky és az egyetemi hallgatók képviselőjében én is; tanúja lehettem azon benyomásnak, amelyet Markusovszky a tanszabadságra vonatkozó, mély tanulmányt és átgondoltságot eláruló megjegyzései mindenkire tettek. De legnagyobb figyelmet keltett felszólalásai azon alkalomból, hogy indítványba hozatott az orvosi történelem rendszeres tanításának eltörlése, Stockinger, aki a theoretikus sebészet és műszertan mellett ezen szakmának is tanára volt, érzékenyülten és nyomott hangon védte szaktanításának ügyét, az értekezlet tagjaira azonban szavai kevés hatást gyakoroltak, s midőn ügyét már csaknem elveszettnek lehetett tekinteni, felállt Markusovszky. Felszólalása elején ki-

fejezte, hogy azok előtt, kik a história medicat kimerítve tartják lenni az események kronológiájában, a történelem tanítása méltán szükségtelennek látszhatik. Azután elkezdette kifejteni, hogy viszont milyen szellemserkentő és nevelő hatása van a fiatal elmékre annak, ha bevezettetnek annak ismeretébe, hogy miként keletkeztek az észleletek, eszmék, hogy jönnek létre a felfogások és tanok, hogy küzdtek egymással, hogy tisztultak, milyen befolyást gyakorolnak a tudományok fejlődésére az egyes emberek és közviszonyok, az egyes tudományszakokra a többi tudományos szakok fejlődési foka, s midőn Markusovszky felszólalását bevégezte, egy percre mély csend következett, amelyet Balassa szakított meg azon kijelentéssel, hogy azt hiszi, ezen kifejtések után senki sem fog kételkedni a história medica fontosságáról és tanításának jogosultságáról. Talán nem tévedek, ha azt hiszem, hogy Markusovszky jelentőségének a szélesebb körök előtti elismerése ezen fellépése által lett bevezetve.

Aktuális hatása azonban ezen tanácskozásoknak nem volt. Parendornál megdördültek az ágyúk, a tantermek bezáródtak, az ország ifjúsága a csataterekre vonult.

A Balassa és Markusovszkyval való érintkezésből származhatott, hogy midőn az egyetem sebészeti és szemészeti klinikája Balassa főnöksége és Markusovszky vezetése alatt sebészi honvédkórházzá lett berendezve, én be lettem rendelve a muraközi hadseregtől Markusovszky mellé alorvosul s így érintkezésem vele ismét gyarapodást nyert. Ez tartott január 1-ig, midőn Windisch-graetz közeledtével Pestet elhagyta, az egyetemi honvédkórház feloszlott, Markusovszky pedig az ácsi csata után a súlyosan sebesült *Görgey* gondozása végett táborba szállt.

II.

A szabadságharc epepeája 1849-ben Világosnál véget ért. A magyar hadsereg kezéből a fegyver kiesett. Az egész széttagolt országban a reakció közegei jutottak uralomra. A csaták és politikai élet hősei hazátlanokká vagy mártirokká lettek. A hadjárat alatt elnémult iskolák ajtain is csak halk, bizonytalan lépésekkel vonultak be az új viszonyokban járatlan tanítók, tanárok és növendékek s az egyetemen aggályos bizalmatlansággal indult meg a tanítás, senki sem tudta, mit hoz a holnapi nap!

Balassa is megjelent ismét tantermében — de Markusovszky nélkül; ő, mint a Görgei hadseregében és személye körül működött orvos, valamint Sass István, aki honvédorvos volt, tanársegédi állásuktól meg lettek fosztva és néhány hét lefolyása után Balassa is, egy, a Kossuth Lajos felkutatott iratai közt talált hazafias hangú levele miatt el lett mozdítva tanszékétől és az Újépületbe bebörtönözve.

A pesti egyetem orvosnövendékeinek évkönyveiben méltányoló hely illeti meg azt a tettet, hogy akkor, mikor a kar dékánja: Tognio maga elé idézte azokat, akik alacsony, úgynevezett magyar kalapot hordtak, vagy nevüket magyarosították volt és úton-útfélen úgy nyilatkozott, hogy Balassát egy sebészeti „virtuoz“-nak tartja, kire az egyetemnek semmi szüksége sincsen, amikor a pesti rendőr-

főnök: a hírhedt Prottmann előtt az egész város remegett és három-négy embernek összejövele már a rendőrség közbelépését vonta maga után, akkor a klinikának Balassáért lelkesülő hallgatói elég bátorsággal bírtak maguk közül egy küldöttséget választani, amely megjelent Prottmann előtt és kérte Balassa visszahelyeztetését tanszékébe. Prottmann, akit csak kegyetlen intézkedéseiről ismert a világ, a küldöttségnek általam kifejezett kérését meghallgatván, megilletődéssel felelte, hogy óhajtságának is megfelelné, ha kívánásunk teljesülne. Balassa befolyásos tisztelői ugyanezen irányban tettek lépéseket és kéthavi fogság és ezt követő zaklató tárgyalások után Balassa tényleg vissza lett helyezve tanszékébe.

Az országban ez időben néma csend és tétlen megadás uralkodott minden téren, úgy a tudomány terén is; nem létezett tudományos társulás, sem tudományos irodalom, a külföld ez időbeni epochális, élénk orvosi tudományos életéről a „Prager Vierteljahr-schrift“, a Hebra bécsi folyóirata és egypár francia lapból vettek tudomást azok a kevesek, akik egyáltalában a tudományos élettel érintkezésben álltak. Az itthon itt-ott feltűnedező tudományos törekvések már jóformán sarjokban elfonnyadtak, hiányában a szellemi érintkezésnek és támogatásnak, hiányában a véleményalakulás és eszmék körüli csoportosulás lehetőségének.

A fogságból kiszabadult Balassa igyekezett régibb barátait és elvtársait ismét maga köré gyűjteni. Markusovszky magánsegéde lett, s azok, akik az egykori aethernarcosis-kísérletnél jelen voltak, nagyobbreszt meg szoktak volt jelenni lakásán, vasárnaponkinti szegényordinációja befejezésének idején. Itt azután egy-egy szivar mellett, mely éppen olyan finom volt, mint minden, ami ezen esztétikailag is kimagasló egyéniséget környezte, meg lett beszélve múlt és jövő, orvosi és társadalmi élmények, remények és a sokkal bővebb családások. A társaság tagjai többszörösen változtak, voltak, akiket a viszonyok kényszerítettek a fővárost elhagyni; viszont gyarapodott a társaság értékes új tagokkal, ezek egyike volt a Bécsből leköltözött halhatatlan *Semmelweis*, egy másik a Párizsból hazatelepedett kimagasló szellemű *Hirschler Ignác*.

Pest még kis város volt, az ország közlekedési viszonyai kezdetlegesek. A fővárost egy vasútvonal kötötte össze Béccsel, egy másik Szolnokkal, hajózás csak a Dunán és a Tisza kisebb részén állott fenn, az idegenforgalom csekély volt s ennek megfelelt az orvosok elfoglaltsága. Az ország jelentőséggel bíró minden iránya orvosi gyakorlatának legnagyobb része a Balassa kezében összpontosult, ezen óriási gyakorlat mellett is voltak neki napjai, melyeket pihenésre és üdülésre fordíthatott. A vasárnapi összejövetelek mellett még egy más társasági alakulás jött létre. A hadsereg feloszlása után Markusovszky hazahozta hűségese sárga paripáját, amelyen Görgey oldala mellett szokott volt lovagolni, nem egyszer ágyúk dörgése közt, egészen Világosig. Nemsokára Lumniczer szegődött hozzá lovaglós társnak. Mindkettőjüknek elég idejük volt reá. Lumniczer egy hozzám írt levélben keserű humorral írta: „Párizsból Luertől hozott műszereim közül egyedül azon késnek veszem hasznát, amellyel tyúkszememet vágom.“ Balassa is kedvet kapott lovagolni, példáját követték Kovács Endre és

Halász Géza és ez volt szándéka Semmelweisnek is, szándékának azonban a sors nem kedvezett, lovardái gyakorlatainak egyikén a ló levetette és jobb karja eltört. Balassának két paripája lévén, az ő szívességéből néha a paripátlanok s köztük én is, résztvehettünk a társaságban, amely utóbb a „faculte de médecine á cheval“ elnevezést nyerte.

A rendőrök gyanús szemmel kísérték ezen rendszeres találkozásokat. Ekkor azonban már védelemre tett szert a társaság. Prottmann neje súlyos beteg lett s hozzá Balassa lett meghíva. Személyének varázsa Prottmannra sem tévesztette el hatását s ezt annyira felmelegítette, hogy mint Balassa egyszer mosolyogva elbeszélte, őt „kollégájának“ fogadta azon címen, hogy „Sie, Herr Professor entfernen das Schädliche aus dem Körper des Menschen und ich aus dem Körper des Staates“. Ezen, Balassának nem éppen inye szerinti összehasonlítás révén Prottmann megadta a Balassa-társaságnak a *salvus conductus*. Az akkor létező viszonyok közt szinte a tespedéstől mentő hatása volt ezen kis társulásnak, amely rokontörekvésű, tudománykedvelő, amellet egyenesjellemű és egymás iránt szimpátiával is telt férfiakból állott. Ezen tulajdonságokban feküdt a kapocs, amely tagjait egymáshoz fűzte, azok, akiknek gondolatiránya vagy ízlése másnemű volt, lassankint kiváltak, viszont csatlakoztak hozzá mások, mint Than Károly, Jendrássik Jenő, Orzovenszky.

A viszonyok további alakulása közben újra érvényesülni kezdett az a befolyás is, amellyel Balassa Bécsben régibb összeköttetéseinél fogva az ottani tanároknál bírt, s ezt fölhasználni kívánta arra, hogy Markusovszky pályája ismét bevezetessék azon mederbe, amelyből a forradalom eseményei kikököntették. Minden oldali megfontolás után meg lett állapítva köztük, hogy Markusovszky a sebészeti propaedeutica docenturájára habilitáltassa magát. Balassát ebben nemcsak személyes barátsága vezette, hanem főképen Markusovszky kiváló talentumának és sebészeti képzettségének méltánylása, amelyet már tanársegédi állásában tanúsított s amelyre nézve Balassával egy értelemben voltak: Markusovszky volt főnöke: Wattmann, valamint Rokitansky, Skoda, Hebra, Sigmund, akikkel szintén szorosabb személyes viszony kötötte össze. Hogy Balassa mily melegséggel igyekezett Markusovszky docenturáját keresztülvinni s az ellene feltornyosuló akadályokat elhárítani, azt mutatják levelei, melyeket Markusovszky hátrahagyott iratai között találtam. Az egyikben Bécsből 1851 szeptember hó 21-ről keltezve ezt írja Balassa: „Folyamodásod pakettjét tegnap vettem. Ügyedben, mint magaméban fogok eljárni. Az öreg Wattmann éppen most voit nálam, ígérte, hogy ügyedet Wellnél ajánlani fogja.“ A másikban Bruck a/d. Muhrból, 1852. évi szeptember hó 15-ről keltezve ezt írja: „Voltam Bécsben az egyetemi ügyek referense Wellnél. Well, miután ellenvetéseit megcáfoltam, célszerűnek tartja az eszmét. Felőled így nyilatkozott: ‚Er gefällt mir recht gut.‘ A docenturára nézve pedig akként utasított, hogy a szaktárgyból készíts egy értekezést, amely, ha nem ‚originell‘, kimutassa, vajjon mi módon tudod a mások művéből származott anyagot egybeállítani; továbbá előadást kell tartanod, amiből ki-tűnjék az előadás modora ‚und was er für ein Organ hat.‘ Mind-

erről azután véleményt ad a fakultás. Készíts egy értekezést a sebészi bonctan céljáról, feladatáról. A vasat verni kell. Türelem, kitartás!“

A docentúra habilitálásához kötött követelmények tehát nem lettek volna valami nagyon súlyosak még akkor sem, ha valamivel magasabb színvonalon álltak volna. Egy körülményt azonban számításán kívül hagyott Balassa. Pedig az idők akkori folyása szerint az egy áthághatatlan akadálnak bizonyult, tudniillik azt, hogy Markusovszky protestáns volt. Az ez ellen való küzdelemben belefáradtak mind a ketten s Markusovszky nehéz szívvel bár, lemondott a docentúra tervéről és ezzel együtt megszerzett jeles sebészeti képzettségének szakszerű értékesítéséről. A tág orvosi gyakorlat terén azonban mind kiterjedtebb elismerésre tett szert s nem hosszú idő múlva a főváros legbecsültebb orvosai sorába emelkedett. Megfelelően magas értelmi fejlettsége, roppant olvasottsága, kiváló modora, puritán, egyenes jellemének, gyakorlatának köre is az intellektuális tekintetben kimagasló emberek körében fejlődött ki. Helyzete ezáltal állandósított alakot nyert, nem forgácsolta többé erejét s idejét nem realizálható törekvésekre, hanem férfias elhatározottsággal fogadva az adott viszonyokat, további élettervét ezen alagra fektette.

*

Balassát, valamint körének tagjait megszakítás nélkül foglalkoztatta tudományos és közviszonyaink szerfölötti elmaradottságának nyomasztó érzése és a helyzet javítása fölötti eszmecsere; de a kibontakozásnak a meglévő viszonyok között alkalmas útját, s eszközzésére vonatkozólag tisztázott tervet megállapítani nem bírtak.

Markusovszky iratai között ezekre vonatkozólag egy sora a leveleknek és tervezeteknek található, amelyek azonban egyes részükben, vagy egészükben a gyakorlati kivihetőség hiányában szenvedtek. Hiányzottak a szakemberek, hiányzott valamely, a fejlődésre alkalmas tér, az érintkezés, egyszóval minden, ami egy sikert ígérő társadalmi vagy tudományos akcióra szükséges.

Ezen eszközök keresése közben merült fel egy magyar orvosi lap megindításának eszméje s az eszme egyszer megszületve, abban minden érdekelt egyetértett, hogy annak vezetésére senki sem lehet úgy hivatva, mint Markusovszky. Így keletkezett az Orvosi Hetilap.

Keletkezése, első alakulása és fejlődésének útja sokkal ismeretebb e körben, semhogy ennek vázolásába bocsátkoznom indokolva volna. A lapnak Markusovszky kezében elért jelentőségét nem lehet plasztikusabban feltüntetni, mint ahogy azt tisztelt barátom, Hőgyes Endre, akadémiai emlékbeszédében tette.

„Markusovszky — mondja Hőgyes — 1857 közepétől (a lap júliusban indult meg) 1888-ig, tehát harminckét és fél éven keresztül állott az Orvosi Hetilap élén. E lap hasábjain találjuk meg az ő közéleti működésének és azzal együtt a hazai orvosi és közegészségügyek három évtizedre terjedő fejlődésének naplóját. Az első évfolyamokból mindjárt látjuk, mint csoportosítja maga körül a buzgó szerkesztő orvosi rendünknek legkiválóbb és legmunkaképesebb tagjait: Balassát, Lumniczert, Semmelweist, Hirschlert, Korányit stb., látjuk, mint lelkesíti évről-évre az egyetemi év meg-

nyitása alkalmával szorgalomra, önálló tudományos gondolkodásra és az öntevékenységre, helyes irányú tanításra az ifjú és az egymásután következő generációkat. Látjuk, mint hinti el az ő elmefuttatásaiban és vezércikkeiben a helyes felfogás magvait a modern orvos hivatásáról, feladatáról, az egyetemi tanításról és tanulásról, mint fejtegi az egyetemi oktatáshoz szükséges intézkedések lényegét, orvosi és természettudományi karainak fennálló szükségleteit, mint veti meg alapját a hazai közegészségügy érdekében később megindult mozgalomnak. Nincs oly kiválóbb orvosi és felsőbb közoktatási alkotás, ami az elmúlt három évtized alatt nálunk történt, melynek csiráit fel ne találjuk az Orvosi Hetilapnak már legelső évfolyamaiban; a különböző évfolyamokat áttekintve, látjuk, mint van elvetve valamely eszmének a magva, mint kel az ki és fejlődik lassankint és mint testesül kulturális alkotássá Markusovszkynál és munkatársainak és ügybarátainak kezében.“

„Valóban az Orvosi Hetilap által azon időben kifejtett tudományos és publicistái mozgalom szilárd alapul szolgált azon nagyszabású reformoknak, melyek egy-két évtizeddel később lendületbe jöttek és még befejezésükre, vagy legalább folytatásukra várnak mai nap is.“

„Minden valamire való eszme a hazai orvosi ügyek e reformkorszakában vagy Markusovszkytól magától keletkezett, vagy legalább átszűrődött az ő agyán keresztül.“

Az Orvosi Hetilapnak eszme- és munkaserkentő hatása minden téren észrevehető volt. Az irodalom terein megnyilatkozott az más orvosi lapok keletkezésében és íróik számának előhaladó gyarapodásában; egyre élénkebben kezdte az orvosokat foglalkoztatni az egyetemnek, a kórházaknak, a közegészségügy és a fürdőügy állása; Európa politikai viszonyainak alakulása folytán az egész országban fellendült a bizalom hazánk sorsának javulása iránt, mindinkább közeledni láttuk az időt, amelyben az orvosi tudomány terén életet szervezni kell s a helyes irányzat meghatározására szükségét éreztük annak, hogy közvetlen szemlélet útján ismerkedjünk meg hazai viszonyainkkal és a külföldi iskolák állásával.

Ebből a meggyőződésből indult ki a levélváltások egy sora köztem és Markusovszky meg Hirschler közt, amelynek folyamán megérlelődött a tervzet, hogy egy tanulmányutat tegyünk Európa nevezetesebb egyetemi városaiba. Ezen tervünket ki is vittük, dacára Markusovszky azon időben ingadozó egészségének s e célból beutaztuk Bécset, Prágát, Német-, Franciaországot és Angliát. Ezen utazás alatt szerzett tapasztalásaink közölve lettek az Orvosi Hetilap 1858 és 59-i évfolyamaiban. Londoni tervezgetéseink egyike folytán jött létre az első pályadíj is, amely az Orvosi Hetilapban megjelenendett legjobb munkára kitűzve lett, s amelyből utóbb a Balassa-díj és az Orvosi Hetilap-díj kifejlődött.

A tudományos világ ezen zászlóvivő személyeivel való megismerkedés után hazatérve és saját elmaradottságunkat szemlélve, szinte sajgó érzés hatása alá jutottunk. Markusovszky fokozott hévvel foglalkozott a hazai tudományos szükségletekkel és ki-elégítésük“ eszközeinek kifejtésével lapjában és állandó levelezésben állott itthoni törekvő és rokonirányú kartársainkkal a vidéken is.

Ugyanezen eszmemenetből és Balassa régibb utazásának egy

levelébeni lelkesült leírása által serkentve határoztuk el azt is, hogy 1859-ben az ország felvidékének jelentékenyebb városait és nevezetesebb fürdőit meglátogassuk. 1859 július elején indultunk útnak: Markusovszky, Hirschler Ignác, a gégetükrészletnek akkor dicsfényvel körülvelt egyik megalapítója, Czermák tanár és én. Vasúton csak Miskolcig lehetett utazni, onnan két kocsival utaztunk Kassára és Eperjesre. Markusovszky, úgy mint előbbi utunkban, az utazás alatt is állandó kocsi- és hálózobatársam volt, így alkalmam nyílt életszokásait részleteiben megismerni; egyszerűség, célszerűség volt általános jelleme, mindnyájunk között neki volt legkisebb úti poggyásza, de abban semmi sem hiányzott, ami egy ilyen útra szükséges és bámulatos térkihasználással csomagolva, minden a leggyakorlatibb alakban és minőségben. Edzetségénél fogva ő sohasem fázott, sem melege nem volt. Az út tervét és irányát Markusovszky állapította meg, az utazás naponkinti rendét és beosztását, ökonómiai részét, néha még az úti ruházatot is: könnyű legyen-e vagy meleg, Hirschler kormányozta, olyan ellenmondást nem tűrő, orosz zamatú, abszolutisztikus szigorral, amely neki Czermák részéről és közös helyeslésünkkel az „Absolutzki Korutzki“ tréfás elnevezést szerezte meg.

Eperjest elhagyva, kocsinkat előre küldve, Sáros megye gyönyörű vidékein és kitűnő utain gyalog mentünk. Így gyalogolva érkeztünk Sirókáról egy mélyen vágott kigyózó úton estefelé a *Branyiszko* gerincére. A látvány, amely előttünk megnyílt, elragadó hatású volt. A gerinc alatt meredeken nyúlt a mélységbe a gyéren fiatal fákkal borított hegyoldal, amelyen 1849. év február 5-én Görgey hadtestének három fiatal honvédszászlóalja, a rettenthetetlen Guyon Richárd tábornok által személyesen vezetve és követve a golyók zápora közt egy magasan tartott feszülettel elől haladó piaristát: Erdősi Imrét, a hóval fedett sikamlós területen alulról felfelé törve, halálmegvetéssel küzdött reggeli kilenc órától estig minden lépésnyi földért a Deym osztrák tábornok jóval erősebb seregének felülről lefelé irányzott öldöklő tüze ellen, mígnem estefelé a diadalmas nemzeti zászlót kitűzhette azon szerpentinnek legmagasabb pontján, amelyen mi felmentünk. A *Branyiszko* alatt terült el a Szepesség keskeny síkföldje, amelynek túlsó határán legalsóbb alapjuktól csúcsaikig állottak előttünk a Kárpát-láncolatnak égbemeredő bércei. Szóltanul állottunk jó ideig, leghosszabban szóltanul Markusovszky. Az ő szemei előtt nemcsak a bércek, nemcsak a történelmi emlékek merültek fel, azon bércek túlsó oldalán látta lelki szemei előtt feltűnni születési helyét: Csorbát, ahol növekedett és a mély szellemű protestáns lelkész, rajongva szeretett édesatyja ajkáról szívta először magába a vallásnak, a tiszta jellem, a tudománynak és hazájának szeretetét.

Lassú lépésekkel haladtunk le Korotnok felé és más napon Tátrafüredre értünk. Az ott töltött két hét bőséges „alkalmat nyújtott bejárni a Tátra természeti szépségeit s elmélkedni viszonyaink fölött, s azután Szepes, Liptó, Túróc és Gömör megye fürdőit meglátogatva, utazásunk utolsó részét Szucsánytól Illavaig a Garam és Vág folyón tutajon téve meg két napon, még meglátogattuk Trencsén, Pöstyén, Szliács, Vihnye és egypár kisebb fürdőt.

A következő években Markusovszky még számos alkalommal tett tanulmányutakat külföldön és különösen 1862-ben ismét meg-

látogatta Angliát, ahol közel négy hónapig behatóan foglalkozott a közegészségügyi viszonyokkal s kormányzattal és ezen utazásból hozta haza az orvosi könyvkiadó-társulat létrehozásának eszméjét is, amelynek a New Sydenham Society mintája szerinti létesítéséhez haladék nélkül hozzáfogott.

Az Orvosi Hetilap több cikkében szemlét tartott a magyar orvosi irodalom elmaradottsága, ennek káros befolyása felett az orvosi tanításra és az orvosok tudományos színvonalára. Az orvosi magyar könyvek hiánya annyival érezhetőbb volt, mert az előbb dívott erőltetett germanizáció visszahatása gyanánt a fiatal nemzedék körében a német nyelv ismerete mind hiányosabb lett. Markusovszky a társulat feladatát egy 1864 március 4-i cikkében következőkben foglalja össze: „A társulat első feladata kétségtől oly munkákat állítani ki, melyekre leginkább s közöttünk a legnagyobb résznek szüksége van; a második feladat: megnyitni a magyar orvosi közönség számára a művelt népek orvosi búvárlatának forrásait s erejéhez képest a bármily nyelven megjelent munkákkal gazdagítani orvosi irodalmunkat; a harmadik, ezekkel párhuzamosan járó feladat végre, oly eredeti, hazai művek megjelenését elősegíteni, melyek a tudomány színvonalán állanak s a társulat tagjai kívánalmainak megfelelnek. A harmadik azon szép szereppel ruházza fel társulatunkat, hogy szűk időben s mostoha irodalmi körülmények közt segédkezet nyújthat a hazai búvárlatnak. Az egyik munka ki fogja egészíteni a másikat s társulatunk könyvtára idővel a művelt világ orvosi irodalmi remekműveinek nagy részét fogja tartalmazhatni eredeti munkákon kívül.“

Egy év lefolyása után a társulat megalakult s a hangulatot, melyet az orvosok közt megalakulása keltett, legjobban kifejezi azon elnöki megnyitó beszéd, amelyet a társulat első elnöke: Balassa 1864 február 20-án tartott. Ez a beszéd ma is megérdemelné, hogy szórói-szóra felhangozzák a magyar orvosi világban; hazaszeretet, az orvosi hivatás magasztosságának hitvallása, a magyar kultúra orvosi tudomány fejlődési feltételeinek hiánya feletti őszinte fájdalom; a magyar orvosok sanyarú és a tudománnyal való lépéstartást akadályozó helyzete, az önálló tevékenység általi kiemelkedésnek szüksége és az erre való egyesülésre való riadószerű felhívás lángoló szavakban hangzik fel benne. A könyvkiadótársulatról így szól: „Orvosrendünknek oly nagy hazai cél körüli csoportosulása magasztos látvány“. Angolország nyelve két nagy és hatalmas nemzetnek nyelve és mégis hasznosnak és szükségesnek látszott egy olyan orvosi egylet alakítása, mely részint az eredeti angol irodalmi működést támogassa, részint az idegen orvosi szellemi munkának becsebb termékeit átplántálni segítse és így az angol orvosi közönség az egész művelt világ orvosi száktudományának gyors haladását követhesse.

„Mennyivel indokoltabb ezt nekünk tennünk, kik kevesen vagyunk, az európai népcsoportok között elszigetelten állunk, hogy gyenge szakirodalmunk lábra kaphasson. A tény, a Magyar orvosi könyvkiadótársulatnak gyors megalakulása, világosan mutatja, mennyire éreztük mindnyájan annak szükségét, hogy hazai orvosi irodalmunk elevebb lendületnek induljon.“

Balassa azután átmegy az örvendetes változásokra, amelyek az egyetemen létrejöttek a magyar tanítási nyelv általános jogosultságának elismerése által, a magyar orvosi szaklapok szaporodása és fiatal tudósok generációjának fejlődése által felemlíti Bene, Csausz és Schordann tudományösztönző nagy hagyókat és beszédét így végzi: „lehet-e a hazai tudományosság felkelő napjának fényesebb jelét felmutatnunk, mint amilyen a „Könyvkiadó-társulat“ alakulásában nyilvánul, ahol az adott jelszóra öregek és fiatalok, erősek és gyengék tettkezésen felkeltünk. Olyan ügy, melynek ilyen apostolai vannak, olyan haza, mely ilyen fiakkal dicsekszik, meggyőződésem szerint, felvirágzásnak megy elébe.“

*

Balassa jóslata tényleg valósulásként indult. Az 1863-i óriási szárazság okozta alföldi ínség alkalmat szolgáltatott arra, hogy néhány politikai kiváltságunk érintkezésbe jöjjön az uralkodóval. Báró Eötvös József azon benyomással jött haza Bécsből, hogy az uralkodó közvetlen közelében Magyarországra kedvező áramlat indult meg, Erzsébet királynéban a közvélemény sejteni kezdte ezen áramlat ápoló védjét; az alkotmányellenes kísérletek egymásután kudarcot vallottak és végre Sadovánál a fegyver alkotmányunk ellenségeinek kezéből esett ki, *Deák Ferenc, Eötvös József* és *Andrássy Gyula* tűntek fel a szintéren.

III.

1867-ben az Andrássy-minisztérium megalakultával Magyarország önkormányzati jogának tényleges birtokába lépett. *Báró Eötvös József* közoktatásügyi miniszter lett s ezzel Markusovszky életpályája, értékessége próbakövének állomáshoz ért. Az Orvosi Hetilap megindulása idejétől tanulmányokat és terveket hirdetett, oktatott és ösztönzött. Most báró Eötvös a tettek terére szólította s felhívta a közoktatási minisztériumba, mint az egyetemi ügyek előadója belépni.

Az állásnak, amelyre meghivatott, külső attribútuma nem volt fényes, sem kecses. Az 50-ik életévét meghaladott Markusovszky, aki elismerten az ország intellektuális kitűnőségei és a főváros legjelesebb orvosai közé tartozott, teljesen független állással is rendelkezett, akit személyes baráti viszony kötött össze báró Eötvös Józseffel, Treforttal, Horvát Boldizsárral, Wenckheim Bélával és a közélet más legjelesebb férfiival, a hivatalos hierarchia igen alacsony fokán, mint titkár lépett be a minisztériumba. Egész jellemirányára szerint azonban előtte az volt a kérdés sarkpontja, mit lehet a neki felajánlott téren tenni a maga elé tűzött életfeladat: a hazai kultúra előmozdításának érdekében. És e tekintetben az állás háládatosnak ígérkezett; báró Eötvös bizalmát már régen korlátlanul bírta, Balassának támogatásáról biztosítva érezte magát s a miniszterhez való viszonyát nem a rangfokozat, hanem a kölcsönös becsülés és bizalom határozta meg a hivatalos érintkezésben is. Ily körülmények között most meg kellett várni, mennyi értékkel bír alkotási képessége a tettek mezijén?

Eötvös miniszterségének első idejében a közoktatás terén nagy és különböző természetű nehézségekkel kellett küzdenie.

Ezeknek egy példáját szolgáltatja az egyetem törvényes szervezésének kérdése. Az 1848: XIX. törvénycikk ugyan kimondta az oktatás és tanítás szabadságának elvét, de az elvek alkalmazásának módja a közoktatásügyi miniszternek egy jövő országgyűlésen hagyatott meg előterjeszteni, s a viszonyok megváltozása folytán két évtizedre letűnt a napirendről.

Az új alkotmányos éra ezen idejében pedig a tanítás és kivált a főiskolai tanítás feladatai és módszerei tárgyában a fogalmak még a törvényhozói körökben is meglehetősen tisztázatlanok és sok tekintetben ellentétesek voltak. Báró Eötvös ezért szükségesnek látta, hogy az egyetem szervezésének alapelveit, különösen a tanszabadság biztosítása tekintetében törvénybe iktathassa.

Markusovszky hátrahagyott iratai között megtalálható nyoma annak a sokoldalú, a különböző nyugati államok felsőbb oktatására kiterjedő beható tanulmányozásnak, amellyel ő Eötvös erre vonatkozó megbízásában eljárva, a törvényjavaslatot előkészítette. Érintkezésbe lépett a külföld legjelesebb egyetemi férfjaival, fogalmazványaiban fáradhatatlannak mutatja magát a vezető eszmék tisztázott megállapításában és a félremagyarázást kizáró stílárís kifejezés keresésében. Egyes pontoknak három-négy átdolgozására lehet akadni, míg egy egészen tiszta fogalmazvány alakjában megállapodott.

Eötvös szándéka ellen több oldalról fel lett hozva az, hogy az egyetemek szervezetét országos törvényben meghatározni nem volt szokás. Eötvös azonban az 1870-i országgyűlés elé terjesztett egyetemi törvényjavaslatának indokolásában egyenesen kimondta, hogy „ezen ténynek tudatában részemről már azért is szükségesnek láttam az új szervezetnek legalább alapvonalait törvényjavaslatban terjeszteni elő, mert óhajtom, hogy a tanszabadság és annak minden következményeiben való szigorú alkalmazása törvénnyel biztosíttassék“, és egy másik pontban, hogy: „a tanárok tudományos működésükért és annak irányáért soha semmiféle veszélynek kitéve ne legyenek“. Ha ezen szavakból a sorok között ki lehet olvasni, hogy milyen irányban látszott szükségesnek védelemről gondoskodni, egy másik része a törvényjavaslatnak az egyetem felekezeti jellegére vonatkozó bonyodalomra mutat. El lehet képzelni, milyen természetű áramlatok lehettek azok, amelyeknek hatása alatt a törvényjavaslat a különböző retortákban oda alakított, hogy a róm. kath. teológiai fakultáson kívül még egy gör. kath. és egy protestáns fakultás felállítását is tervezze az egyetemen. Ezen törvényjavaslat ellenében az egyetem filozófiai fakultása nyújtott be egy emlékiratot, amelyben reáutalt arra, hogy ilyen alaphól kiindulva, a vallásegyenlőség még egy zsidó teológiai fakultás felállítását is követelné, és reáutalt arra is, hogy mennyire megzavartatnék az egyensúly az egyetem vezetésében a teológiai tanároknak egy létre jövendett aránytalan nagy száma által. Szóba jött még az is, hogy egy polytechnikai fakultás csatoltassék a tudományegyetemhez. Hasonló zavaros fogalmak más közoktatási kérdések körül is felmerültek, s csak lassankint sikerült a közvélemény és törvényhozás terén tömöríteni az átgondolt elemeket és megállapítani azon rendszabályokat, amelyek az egyetem egészséges fejlődésének alapját

megadták és hozzá lehetett fogni azon égetővé vált feladat tervszerű és következetes megoldásához, hogy egyetemünk az előhaladott nyugati kultúra modern követelményeinek megfelelőleg átalakíttassék.

Már 1867-ben felhangzott Markusovszky ébresztő, serkentő szava. Egy, az „Orvosi Hetilap“-ban február 27-én megindult cikksorozatban így szól:

„A legközelebb múlt napok egy nagy eseményt jegyeztek fel nemzetünk történelmének évkönyveibe, amiért hazánk népei századokon át küzdöttek és szenvedtek: az önhatóság és önkormányzat helyre lőn állítva. Az ország visszanyerte ősi jogait, a nemzet ismét urává lett életének és hozzáfoghat annak rendezéséhez.“

A cikk folyamán azután kifejti az egyetemi, különösen az orvosi tanítás, másrésről a közegészségügy fontosságát és szükségleteit és ezek teljesítésének útját. Ezek megállapítására bizottmányok kiküldését ajánlotta a közélet jelentékeny férfiaiból.

Eötvös alatt tényleg megindult ezen kétoldalú munkásság. 1867 október 9-én az orvostanári kar fel lett híva egy új tanítási és szigorlati rend tervét elkészíteni, valamint a szükséges intézetek és eszközökre nézve felterjesztést tenni. Megindultak az erre vonatkozó tanácskozások az egyetemi karok, valamint a képviselőházi bizottságok körében. Az ezekhez kötött vérmes remények teljesülésének azonban nem kedvezett az áramlat. Létrejött ugyan a Than Károly mintaszerű vegytani intézete, de a politikai kérdések küzdelmei, a pénzügyi nehézségek s végül azon mélyen sújtó veszteség, melyet a végzet hazánkra mért, midőn a magasztos szellemű báró Eötvös Józsefet hosszas betegség után életkora javában elragadta közülünk, mindezek késleltetőleg hatottak a haladási eszmék rendszeres keresztülvitelére és a Pauler-éra sem vitte azt lényegében előre.

Néhány évi lankadás után jutott a közoktatási tárca a nagy látókörű, a természettudományok jelentőségétől áthatott, energikus és az utak megválasztásában gyakorlati *Trefort Ágoston* kezébe, akinél Markusovszky befolyása ismét teljes érvényre jutott. Újra fel lett véve a tanácskozások fonala. Ki lett küldve egy parlamentáris bizottság, mely Csengery Antal elnöksége alatt személyes szemlét tartott az orvosi kar intézetei felett, és meggyőződött azoknak tarthatatlan állapotáról; a tanári testületek megkezdték Pesten és Kolozsvárott a reformokra vonatkozó értekezleteket, felterjesztéseket, ezeket a megfelelő hivatalos támogatással és alakkal ellátta Markusovszky. 1872. év április havában Trefort saját elnöksége alatt hívott össze egy értekezletet, amelyen részt vettek: Rupp, Wagner, Kovács József, Tormay, Hollán és magam is. A tanácskozás tárgyát képezték a tanintézetek, a szükséges korodáknak és egy országos kórháznak felállítása. Ezen mélyreható előkészületek után sikerült Trefort meggyőző érveléseinek, amelyeket nagy befolyásával támogatott *Tisza Kálmán* is, a szükséges hiteleket a törvényhozástól kieszközölni és így létrejöttek azok a rohamos, szinte bámulatot gerjesztő átalakulások, melyeket teljes joggal szoktak feltüntetni azon szimbolikus két képben, amelyek egyikében fel van mutatva a rozzant kinézésű két-

emeletes ház a Hatvani- és Újvilág-utca sarkán, amelyben a fiziológia és sebészet kivételével az összes orvostani intézetek el voltak helyezve, mikor Eötvös a minisztériumot átvette: a másikon pedig azon nagy csoportja a modern berendezésű tanintézetek díszes épületeinek, amelyekben az újkori igényeknek megfelelően folyt az orvosi és természettudományi tanítás és tudományművelés Trefort minisztersége végén.

Ezek az építkezések olyan impozáns jeleivé váltak a tudományegyetem fejlődésének, hogy nem csoda, ha a szemlélők nagy részének gondolata ezeken akadt meg. Ennél azonban sokkal nagyobb horderejű és sokkal nehezebben elérhető is volt a modern irányú átalakulás azon része, amely az egyetem és legkiválóbban az orvosi tanítás tudományos szellemének terén létrejött és ebben nyilvánkozik legfényesebben Markusovszky kimagasló hatása. A bécsi körök előtt, ahol a tanszékek betöltésének ügye végeldöntés alá jutott, a pesti egyetem jóformán egy „quantité négligable“ volt. A pesti tanári testületek pedig, eltekintve a szakemberek gyér voltától, akik közül választani lehetett, még a felekezeti tekintetek nyomása alatt is állottak s legjobban kigondolt javaslataik is előbb a helytartótanács, azután a magyar kancellária merőben laikusokból álló bírálatán kellett hogy keresztülmenjenek. Hogy ezen heterogén természetű testületeknél hány és minemű befolyások küzdöttek egymás ellen, azt el lehet képzelni, így alakult meg az orvostanári testület, amelyben egy csoportja a magánjellemükre nézve igen tiszteletreméltó férfiaknak a tudományos haladás mezején nemcsak maguk képviselték a mozdulatlanságot, hanem a succrescentia megválasztásában is többé-kevésbé idegenkedtek azoktól, kik az újkori álláspontokat képviselték.

Egyik igen vérmes és kemény szavairól ismeretes képviselő, aki az abszolút rendszer alatt kinevezett tanárokat már ez okból is minél előbb nyugdíjazandóknak tekintette, egy beszélgetésében azt kérdezte Eötvöstől, hogy mikor fogja már megtisztítani az egyetem rossz szagú Augias-istállóit? A bölcs és szelíd lelkű Eötvös azt felelte: „Az Augias-istálló megtisztításának két módját ismerem, az egyik a benne rossz levegőt termelő szörnnyetegek elpusztításában áll, a másik az istálló levegőjének olyfokú fel-frissítésében, amelyben a szörnnyetegek magukat kényelmetlenül érzik és megszöknek; én az utóbbit választom és gondoskodni fogok, hogy oda olyan emberek jussanak, akik a légekört felújítják.“

Markusovszky sem volt a rohamos újításoknak szószólója, mert szükségesnek tartotta előbb a talentumos embereket felismerni, azokat a nekik való térre irányozni. Törekedett az ilyen képességűeknek a fejlődés eszközeit szolgáltatni, azokat serkenteni és ha beváltak, érvényre jutásukat keresztülvinni. Ennek a tevékenységnek Markusovszky fáradhatatlanul kitartó mestere volt.

A pályán, amerre sorsa vezette, nagyértékű adományt képezett az ő élénk, rugalmas kedélye és mélyreható gondolkodás által szilárdra tisztult világnézlete. Kedélyének melegségéből származott érdeklődése minden dolog és minden személy iránt, amelynek lényegében a magáéval rokon irányzatnak elemeire akad. Világ-

nézetének alapeszméje az emberiség fejlődési képessége és előhaladó fejlődésre való destinációja volt, fejlődésre testi és szellemi tekintetben, intellektuális, morális és esztétikai irányban. Gondolatvilágában az emberiség úgy állott, mint egy egységes szervezet, melyben az egyes egyének vagy nemzetek, mint megannyi részek különböző életképességgel, tartóssággal, jelentőséggel és a destinatio útján egymást felváltó kiegészítő kihatással bírnak. Ezen világnézet azonban nála nem fajult fellengző kozmopolitizmussá, hanem észjárásának egészen gyakorlati iránya és a Magyarország történelméből, családi életéből és ifjúkori benyomásaiból kinőtt lángoló hazaszereteténel fogva odasarkalta, hogy a maga körében, a maga hazájában mozdítsa elő mindazon tulajdonságok fejlődését, amelyek az embert nemessé, a nemzetet naggyá tehetik. Lényének ezen alapelemei vezették az emberek értékének mérlegelésében is és a finom megkülönböztetésben az egyes emberek jellemének lényeges és mellékes sajátságai között. Talán legszembeszökőbben nyilvánult ez a *Balogh Kálmán* iránti viszonyában; mikor Balogh kétkötetes physiologiáját rövid idővel tanárszegédi idejének betöltése után megírta, volt főnöke; Czermák, egy levelében azt írta Márkusovszkynak: „ich hätte nicht gedacht, dass Balogh einen so kurzen Entendarm hat, und so schnell entlehrt, was er gestern zu sich genommen hat“. Markusovszky midőn ezt nekem elmondta, hozzátette, azt feleltem Czermáknak: „würden Sie das Buch Balogh's in deutscher Uebersetzung lesen, dann würden Sie, glaube ich, meine Meinung theilen, dass Balogh nicht nur einen thätigen Darm, sondern auch einen ausgezeichneten Magén besitzt, er isst zweimal so viel, wie gewöhnliche Menschen, verdatit alles gut, leidet nie an verdorbenen Magén und gedeiht dabei vortrefflich“. Balogh iránti rokonszenvének foka fényes próbát állott ki, midőn Pesten az általános kórtani tanszék betöltésének kérdése napirendre jutott. Többen voltunk, kik Balogh nagy munkaerejét a pesti egyetemnek akarván megnyerni, a tanszékét Baloghhgal óhajtottuk betölteni, ez azonban még némely leghívebb elvrokonainknál is nagy nehézségbe ütközött és még egy olyan tudománytisztelő és meglelklkü férfiú is, mint *Wagner János*, vonakodott befolyását érvényesíteni Balogh Kálmán érdekében, akinek a szigorú konvenciáktól elütő ruházkodása, nehézkes beszéde és mozdulatai, néha szilajságig menő vidámsága és némely a pathológiába vágó irodalmi művei a formák korrektségét és kategorikus igazságokat magasra becsülő, minden zajtól és feltűnéstől idegenkedő Wagnerben ellenszenvet keltettek. Markusovszky fáradhatatlan volt a Balogh felőli vélemények helyreigazításában és különösen a nagytekintélyű Wagner megnyerésére sem időt, sem fáradságot nem kímélt. Hirschler Ignác és magam is közrehatottunk ebben s midőn nála egyizben együttesen találkoztunk, sikerült őt meggyőzni Balogh physiologiai és experimentális képzettsége felől, óriási munkakedvéről, aranytiszta jelleméről és arról, hogy Balognak általa leginkább difficultált cikkei a pachymeningitisről nagyrészt ezen pathologiai fejezet akkori kezdetleges fejlődését tükrözik. Ekkor Wagner, mint végső ellenvetést, Balogh külső megjelenési módját és modorát hozta fel és azon aggodalmát fejezte ki, hogy fölvétele a tanári testületbe ott egy nyugtalan, zavaró elemet képezne.

Markusovszky, aki humoros ötletekkel mindig készen állott, mosolyogva e szavakkal lépett az agglegény Wagnerhez: „Kedves barátom, ha feleséget akarnál választani, akkor én neked egy olyan mozgékony lényt, mint Balogh Kálmán, igazán nem ajánlanék, de miután nem háztartásodat osztod meg velem, a tanári testületben pedig elég nyakravalós ember leszek, aki fékezi, ha szilajkodik: azért én neked nyugodtan ajánlom Balogh Kálmánt.“ A tréfának megvolt a hatása. Wagner meg volt nyerve s nem sokkal utána Balogh felterjesztetett a tanszékre, amelyen neki teljesen sikerült Wagner barátságát és becsülését megnyerni.

A tudományos erők felismerésére és megszerzésére minden más tért és alkalmat is felhasznált Markusovszky. Ha az Orvosi Hetilap által egy olyan fórum publicumot teremtett, amelyen mindenki megjelenhetett, aki az orvosi nyilvánosság elé viendő gondolattal vagy tudományos adattal rendelkezett, viszont létrehozott egy másik tért, amelyen a formák által nem korlátozott, feszélyezetlen társalgásban érintkezett azoknak szűkebb körével, különösen a fiatal orvosi nemzedék azon tagjaival, akikben irány- és eszmerokonságot ismert fel s akik a jövő hivatott munkásaivá lenni ígérkeztek,

A szabad érintkezés ezen terét egy hetenkint — rendszeren szombaton — tartott vacsora képezte. Az így összealakult társaság, a vendéglői terem nevére, amely találkozási helyül szolgált, egyszerűen előbb Mihalek-, később Marschal-társaság nevet viselte. Itt az írói, tanári, akadémiai és egyéb cothurnusok nélkül jelentek meg a vacsorázók, kényelmes szellemi pongyolában, kinékinék természet, megszokás, képesség és szellemi irányzat által megállapított belső lénye került felszínre, a napi feladatoktól fáradtak pihentek és ha tetszett hallgattak, az élcesek elméskedtek, az élmények és hírek kicseréltettek, azután sorra kerültek a gondolatok s csakhamar felmerült egy-egy tudományos kérdés, melynek különböző oldalai találtak reprezentánsokra, vagy egy-egy eszme, amely közérdekű volt. Többnyire Markusovszky maga szolgáltatott ilyet, néha egy váratlan ötlet alakjában, többször egy készülékben lévő, vagy már kész, kis vagy nagy horderejű, vagy valamely aktuális kérdés alakjában. Gondolatai mindig tiszták, kifejtései mindig rövidek, hangja halk, modora mindig kedélyes volt. A modorosság ezen társaságban mindig lefoszlott még azokról is, akiknek reá talán lett volna hajlamuk, s ha nem foszlott le magától, lehámozta Fodor József elmés, Balogh Kálmánnak caustikus egy-egy megjegyzése, s ha nem is állott a falra írva, de a terem levegőjében lengett a „hony soit qui mai y pense“. El lehet képzelni azon bensőséges viszonyt, amely idő haladtával a társaság tagjai közt kifejlődött és el lehet képzelni, mennyire előmozdította Markusovszky éles és éber elméjének a betekintést azok képességeinek, cselekvésének és cselekvési motívumainak mélyébe, akiknek összehatására utalva volt nyilvános pályáján. Hogy ezen társas érintkezés közben conniventiák mégsem kaptak lábra sohasem, annak kulcsa elsősorban a tagok kiforrott gondolkodásában és önérzetes jellemében feküdt, amely nem egyszer nyilvánult abban, hogy ott, ahol kellett, meggyőződésüket egymással szemben is élesen megvédték és érvényesítették; azontúl pedig Markusovszky egyenes, nyílt jellemében és megveszteget-

hetetlen ítéleteiben. Véleménybeli eltéréseit homályban sohasem hagyta, amit gondolt, azt hímezetlenül és néha elég drasztikusan mondta ki, de sohasem sértett. Állások betöltésénél sohasem az volt előtte a kérdés, hogy mit nyer általa a személy, hanem az, hogy mit nyer az ügy. Nem egy fontos közéleti eszme érlelődött meg ezen összejövetelek alatt és nem egy fiatal képesség cselekvési körének előkészítése indult ki innen.

Évenként egyszer azután meg szokta volt elvbarátait hívni saját asztalához egy estélyre, melyet Balassa emlékére adott, s amelyen Balassa emlékére pohárköszöntőt szokott volt mondani. Aki egyszer résztvett ezen estélyeken, az előtt bizonyára feledhetetlen marad annak otthonias, meleg benyomása. Markusovszky lakása többször változott, de mindig teljesen kifejezte gondolkozását és jellemét. Szobái mindig tágasak és világosak voltak, a padlószőnyeget nem kedvelte, a falain függő rézmetszetek vagy olajfestmények a koncepció klasszicitását és a kivitel művészeti tökélyét képviselték, bútorzata minden pompázástól ment, de a leg-tökéletesebb angol kényelmességet lehelte, ahol egy zöldlevelű dísznövény elhelyezhető volt, ott az nem hiányzott, s itt-ott egy mellszobor tekintett ki, mely a világ legszebb remekei mintázatát képezte. Otthonának kedélyvidító génusza neje volt, aki a legbensőbb harmóniában olvadt össze Markusovszky életirányával, gondolkörével, ízlésével és szellemileg, mint fizikailag állandó kísérője volt életének.

Ezen estélyeken többször jelen volt Trefort miniszter is, a feszélyezetlen társalgásban élénken nyilvánult a résztvevők különböző, sokoldalú eszmeiránya és képzettsége s rendesen késő éjjelig lankadatlanul folyt az érdekesítő társalgás, amelynek élénkítésében Trefort Ágoston a szó legnemesebb értelmében művész volt.

Ezek az érintkezések képezték Markusovszky gyér, pihenő óráinak egyik legkedvesebb részét azon szakadatlan megfeszített munka közben, amelyet kifejtett egyrészt hivatalos feladatainak, másrészt az orvosi közélet és a közegészségügynek terén.

Az egyetemi szakkörök és a közoktatási kormányzat összehatása folytán mind szélesebb körben lehetett rendelkezni azon szakerők felett, amelyekkel a két egyetem orvosi karának részint számos újonnan felállított tanszékeit betölteni lehetett. Markusovszky hivataloskodásának idején 13-ról 22-re emelkedett a rendszerezett tanszékek száma. Jelentékeny újítások jöttek létre a gyógyszerészeti, valamint a polytechnikai tanítás teréfi. Ezen hivatalos tevékenység kapcsában nagy horderejű fejlődésnek indult az általa megalapított „Magyar orvosi könyvkiadótársulat“ tevékenysége. Egymásután jelentek meg magyar nyelven írt eredeti és fordított tankönyvek és tudományos dolgozatok, ki-fejlődött a magyar orvostudományi nyelvezet s mindezekben ismét Markusovszky tevékenységének volt előkelő része. Tizennyolc éven keresztül viselte a könyvkiadótársulat első titkárságának terhes feladatát és szellemi része volt a Balogh által írt „Magyar orvosi szótár“ létrejöttében is.

Nem kevésbé gazdag volt tevékenysége a közegészségügy terén, amelynek elsőrendű fontosságát mindenkor és minden alkalmas helyen hangoztatta. Közegészségi eszméinek nagy részét az

angol közéletből merítette, melynek egész iránya megfelelt az ő szellemi irányának. Az egyes ember testi és szellemi energiáját lehető teljesen kifejtetni, az egyesekből alakult nemzet összesített energiáját egy nagy, kulturális irányú államhatalom megalapítására egyesíteni: ez volt ideálja. Tudta, hogy az ember energiája csak a felvilágosodás, a szabadság atmoszférájában és szabad mozgás mellett fejlődhetik ki. Ennek az eszményképnek a testesülését látta ő Angliában és ez vezette számos utazásaiban is az angol földre.

Az Orvosi Hetilapnak már legelső számában programként nyilatkozta, miszerint a lap feladatául tekinti, hogy az ország közegészségügyét szolgálja.

A Balassa-társaság körében ezen kérdés mindig ébren lett tartva, s midőn 1867-ben az alkotmányos kormány életbe lépett, e téren is megkezdődött a szervezkedési munka, de úgy, mint a közoktatás terén, itt is csak lassan tisztultak a fogalmak. Markusovszky hátrahagyott irományai között fekszik Balassának sajátkezűleg írt tervezete két, némileg egymástól különböző alakban, mindkettő megegyezik abban, hogy az ország közegészségügyét, valamint a törvényszéki orvosi véleményezést el kell választani a tanári tevékenységtől és külön testületre bízni. Ilyenül egy, a párisi „Acad. de médecine“ mintájára alakítandó testület javasol, amelynek tagjai azonban ne legyenek számhoz kötve, önmagát a tudomány terén kitűnő orvosok közül titkos szavazással egészítse ki, választmányi tagjait elismert érdemű tagok közül az ország összes orvosai beküldött szavazattal válasszák. A testület Üvátási körébe tartoznék a kormány kívánatára bírálni és felülvéleményeket adni az orvosi ügyek minden ágazatában. Ezen tervet azonban Balassa későbbben elejtette, s a most már szűkebb körben Balassa, Jendrássik Jenő, Markusovszky és személyem között folyt tanácskozásokban lett megállapítva az ország közegészségügye szervezésére vonatkozó azon emlékirat, amelyben az „Orsz. Közegészségi tanács“ tervezési javaslata is bennfoglaltatik s amely a nyilvánosság előtt bőven ismeretes. Ezen emlékirat báró Wenckheim belügyminiszterhez be lett nyújtva, egy értekezleten behatóan tárgyalva és számos és heves ellenvélemények leküzdése, részben megnyerése után elfogadva. Az 1868-ban megalakult Egészségügyi tanácsba a közoktatásügyi kormány képviselőjében Markusovszky lett kiküldve, s itt éppen olyan buzgón szolgálta az ügyet, mint az „Orvosi Hetilap“-ban, amelynek hasábjain szinte egymást követték fontos fejtegetései a közegészségi kérdések tág terén.

Ez időtáiban ismerkedett meg *Fodor Józseffel*, akinek nyílt elméje, közegészségügyi ismeretei figyelmét magára vonták és szeretetreméltó lénye rokonszenvét felköltötte. 1870-ben Fodor már államösztöndíjjal Münchenben Pettenkofer mellett működött, 1872-ben Kolozsváron az államorvostan, 1874-ben pedig már Pesten tanára lett a Markusovszky és a Közegészségi tanács befolyása által létrehozott új közegészségtani tanszéknek, mellyel Magyarország megelőzött minden más egyetemet. Mindnyájunk előtt élénk emlékezetben áll az európai elismertségre jutott képesség és faradlatlan munkásság, amellyel Fodor a közegészségügyet és ezáltal

Markusovszky eszméit is szolgálta. 1875-ben együttesen dolgoztak azon, hogy az a közegészségügy törvény által rendeztessék s ez eszmét Markusovszky vitte be és fejtette tovább az Országos közegészségi tanácsban. 1885-ben egyesült tevékenységüknek sikerült létrehozni az iskolaorvosi kurzust és Müller Kálmán összemunkálásával az az évben tartott országos kiállítás alkalmából az országos közegészségügyi kongresszust, amelyet Markusovszky mint elnök vezetett, s amelynek sokszoros termékeny következményei közé tartozik a Markusovszky és Fodor indítványai alapján megalakított „Országos közegészségi egyesület“ is, amelynek elnökségét Trefort Ágoston vállalta el.

Ezzel az alkotással azok a közegészségügyi intézmények, amelyek a Markusovszky átgondolt irányzásával az országban létrejöttek, be lettek tetőzve. Míg a közegészségi tanszók megszerezte a tért a közegészségtudomány szaki művelésére, addig a Közegészségi tanács és közegészségi törvény az ügyet bekapcsolta a kormányzat rendszerébe, a Közegészségi társulat végre hivatva volt bevonni a társadalom széles köreit, amelyek nélkül a közegészségügyet a gyakorlati életbe bevinni és hatását kifejteni nem lehetséges. Tervezeteinek keresztülvitelében szerencse volt, hogy közte és Trefort miniszter közt egyenlő szellemi irány állott fenn úgy közoktatási, mint a közegészségügy terén és így emelkedett kihatásukkal szöhetette Markusovszky tovább terveit arra, hogy a letett alapokon előhaladólag tovább fejtse a részleteket.

Tevékenysége azonban ezekkel nem ért véget, feszült figyelemmel kísérte tudományos, közegészségi és politikai viszonyaink folyását, felismerte amazok minden felmerülő szükségét és minden kedvezőnek ígérkező alkalmat ezek teljesítésére. Ismertető és buzdító cikkei az „Orvosi Hetilap“-ban egymást érték. Behatólag foglalkozott annak idejében a fővárosi építkezésekkel, különösen a Duna-part beépülésével, állandó figyelmének és számos cikkeinek tárgyát képezte Szeged rekonstrukciója. Igyekezett tért hódítani azon eszmének, hogy az egyetemeket a kor színvonalára emelni és újakkal szaporítani kell. Trefort miniszter meg is indította ezen célból az akciót, személyes vezetése alatt utazott egy vegyes bizottság Pozsonyba, Szegedre, Kassára, hogy egy harmadik egyetem számára a legalkalmasabb helyet keresse. Újra és újra hangoztatta egy budapesti országos kórház szükséges voltát, egyenesen a társadalomhoz fordult, hogy úgy, mint Angliában, úgy nálunk is támogassa a nemzetiségi törekvések mellett a tudományos törekvéseket is, járuljon ahhoz, hogy felállíttassanak az angol collegekhez hasonló intézetek, internátusok, új tanszékek, az önálló búvárkodás ösztönzésére jutalomdíjak. Javasolta, hogy külföldi kiváló tudósok időszakonként meghívassanak a célra, hogy új vívmányokat gyakorlatilag bemutassanak és közvetlen személyes érintkezés hatásával hassanak eszmeserkentőleg.

E közben elnökévé választva a Kir. Orvosegyesületnek, mint ilyen tartotta 1887 október 14-én az ötven éves jubiláris nagygyűlésen nagyszabású előadását: „Észrevételek az orvosi tudomány fejlődéséről az utolsó ötven év alatt.“ A puerperális bizottság az ő elnöklete alatt fejezte be munkáját, feldolgozta a törvényhatóságoktól beérkezett táblázatokot a bábák viszonyairól s a szülészeti állapotokról. Az egyesület az ő elnöklete alatt határozta el (1888

január 28-i rendkívüli ülésén) a házépítést. Az ő elnöksége idejében fejezte be működését a veszettség tanulmányozására kiküldött bizottság s tette le alapját a Pasteur-intézetnek.

IV.

Orvostudományi közéletünk ezen pezsgése közben egy mélyreható gyászos veszteség érte ismét hazánkat.

1888 augusztus 22-én Trefort Ágoston meghalt. A műegyetem épületében tűz ütött ki, az erről értesült miniszter a tűzoltók mentési erőfeszítései közben érkezett a tűzvész helyére. A hír, hogy ezen a műegyetem épületének és belső felszerelésének egy részét elhamvasztott szerencsétlenség egy könnyelműen eldobott égő szivarból indult ki, legnagyobb felindulásba hozta. A fecskendők vizétől átnedvesítve állott hosszú ideig a hideg udvaron; este lázas volt és harmadnapon megfogható rémülettel hallottam mellkasának vizsgálata alatt a szívburok-gyulladás első tünetét. Pár nappal később bekövetkezett a kéthegyű billentyű zöreje. Betegsége hosszú és végzetes volt.

Trefort halálának ideje a Markusovszky életpályájában a tevékenység emelkedési szakasza délpontjának jelentőségével bírt. Alkotó munkásságának eredményei ezen időben fejlettségükben állottak.

Az Orvosi Hetilap fennállásának harmadik évtizedét töltötte volt be és életerős gyökeret vert, gazdagon gyümölcsöző tudományos irodalmi vállalatá alakult, melynek lapjain képviselve volt az akkori orvosi tudomány egész terjedelme és az újkori magyar orvostudományos iskola egész fejlődési folyamata, kezdve a külföldi tudomány meghonosításának szakaszától egészen a hazai önálló észlelés és búvárlatra fektetett munkásság keletkezése és előhaladó kifejlődéséig.

A Magyar Orvosi Könyvkiadó-Társulat addig lefolyt öt lusztruma szabatos mérföldmutatója volt a magyarországi orvostudományi irodalom megizmosodási folyamatának, melynek leghathatósabb előmozdítójává, anyagi, mint szellemi támaszává vált. Fennállásának meghaladt ideje alatt összesen nyolcvanegy orvosi munkát adott ki ötven kötetben, s míg az első öt évben kiadott tizenegy munka közt Böke tisztelt kartársunk fülgyógyászata volt az egyedüli magyar eredetű, addig a második lusztrumban huszonegy munka között hat, a harmadikban tizennégy között négy, a negyedikben már kilenc külföldi mellett ugyanannyi eredeti magyar munka lett kiadva, az ötödikben pedig nyolc külföldi mellett kilenc magyar, s az intézmény virágzásának további fejlődését fényesen bizonyítja az, hogy a Markusovszky halála utáni tizedik évben a Könyvkiadó-Társulat összes kiadványai magyar tollból származtak.

Hivatalos tevékenységének és kivívott személyes nagy tekintélyének kimagasló befolyása alatt létesültek egymást követve a budapesti és kolozsvári egyetemen azon számos alkotások, melyekkel ezen főiskolák modern életképes fejlődésének alapjai le lettek téve. Új tanszékek lettek felállítva Budapesten az élet- és körvegytan, az általános kór- és gyógytan, közegészségtan, embryologia, kórszövettan, valamint elmekórtan számára, fel lett állítva egy második leíró és tájbonctani, második belgyógyászati, második

sebészeti és második szülészeti klinika. Hasonlóképpen új néhány tanszék Kolozsváron. Nagyszámú új, a modern tudomány igényeinek megfelelő épület állíttatott fel a két egyetem kapcsolatában, valamint a műegyetemen, amelyek az illető tanártestületek előterjesztései alapján Markusovszky fáradhatlan, lelkes erélye és meggyőző érvelései által lettek a sokszoros pénzügyi és nem egyszer kormánykörökben nehézségeken át a létesülés győzelmére vezetve. Az ő befolyása szerepelt az intézetek vezetésére hivatott fiatal erők ösztönzésében, képzésük előmozdításában, kiválasztásában és munkásságuk ébrentartásában, híven XIV. Lajos minisztere, a nagy Colbert szavaihoz, amelyeket bizalmas beszélgetésben szeretett idézni: „Il faut etre expion des talents et du mérite.“

S úgy, mint a tanítás és tudományművelés terén, úgy szemlélhette törekvéseinek sikerét az ország közegészségügyének terén is, melynek úttörője volt ismeretterjesztő és tette serkentő iratainak szakadatlan sora, valamint alkotásai által. Az Orvosi Hetilapnak közegészségügyi melléklete, a közegészségügyi tanszék, az 1885-i magyar közegészségügyi kongresszus, az Országos közegészségügyi tanács, a közegészségügyi törvény, a Közegészségügyi egyesület, valamennyi általa alapos tanulmányokkal előkészítve, befolyásával létrehozva, munkatársakkal ellátva, szilárd alapra fektetve álltak szemei előtt, s lelkét nyugodt önelégültséggel tölthették volna be, ha a teljesített feladatokban való édelgés természetében feküdt volna. És növelhette volna önelégültségét még az: hogy alkotásai-ban semmi sem volt a véletlen, vagy ötlet szüleménye, hanem minden előre átgondolt, megtervezett, érlelt és keresztülvitt cselekvés, minden korszerű és életképes gyakorlatiassággal felruházva. Viszont gyakorlati észjárásának bizonyosságául szolgálhatott, hogy egyetlen kezdeményezése sem volt, amely zátonyra jutott volna.

De azon emberek közé, kik az elért sikerekben öntetszelegve édelegnek, Markusovszky nem tartozott. Az ő lelkületében is lüktetett az, amit Goethe a már egy birodalom birtokában levő Faust szájába ad, midőn az öreg Philemon kis lelkéről a kápolna csengője fülébe cseng:

„Verdammtes Lauten!...
 „Vor Augen ist mein Land unendlich...
 „Im Rücken neckt mich der Verdruse,
 „Mein Hochbesitz er ist nicht nein.
 „Der Lindenbaum, das morsche Kirch-
 lein. ist nicht mein.“ — —

Csakhogy Markusovszky lelkét nem a lombos hársfa és a roskatag kápolna bírasi vágya izgatta, hanem a magyar kultúra fejlesztésének vágya, szeme előtt a tudomány hatalma állott; amely a kis Hellast a világoradalom útjára sarkalta, mely az újkori Angol-, Francia- és Németországot képessé teszi a világ-kultúra erőteljes vezetőjévé és ezáltal gazdaggá, fénylővé, uralkodóvá lenni; fájt neki a nálunk még mindig elterjedt vélekedés, hogy a tudományt a szobatudós képviseli s ez a luxus legalább is nélkülözhető. Mire már Trefort törekedett: a tudományos központokat szaporítani, új egyetemeiket állítani: — ezt előmozdítani és megérni, égett vágya. Hazafiúi önértetét sértette, hogy az ezer éves, már akkor tizenöt-millió lakosra számított Magyarországnak két egyeteme van, mint

Romániának s ezek is még mindig hiányosan ellátva a tudomány-fejlesztés eszközeivel és attribútumaival; az orvosi tanítás csomópontjait képező klinikai tanítás számára a megkívánt anyagot egy országos kórház felállítása által megszerezni, ezek és más ilyen eszmék sarkalták lelkét és nem hagyták nyugalomra jutni, ez a mindig előre sarkaló lelki irány volt, mint annyi más lelki rokonánál az élet elkomorító, sokszor keserű, másik szakaszának forrása.

A magas életkornak mindenkinél megvannak méla érzésekkel terhelő, elkerülhetlen momentumai s ezek legfájdalmasabbika annak a körnek egyre táguló rései, amelyet körülöttünk az ifjúság meleg érzései, közös élmények, közös törekvések, tartós kölcsönös lelki rokonszenv fontak. Akik azon korszakban orvosi haladásunk zászlóvivői voltak, azok képezték Markusovszky körét és ezek közül egymásután tűntek el Balassa, Semmelweis, Hirschler Ignác, Bókay, Lumniczer, Lenhossék, Jendrassik, Wagner, mindegyik egy-egy barátja, nagy részük kor- és elvtársa! Azután legodaadóbb és legtevékenyebb munkatársa: Balogh Kálmán, szintúgy azok, kiknek korlátlan bizalma az egyetemi ügyek vezetését a közoktatási kormányzatban reá ruházta: báró Eötvös József és végül Trefort Ágoston, kinek világnézlete, kulturális hajlamai, zsenialitása és egy együttes benső érintkezésben leélt hosszú élet megannyi szoros kapcsot képeztek kettőjük között, — mind elhunytak!

Kör nélkül ugyan Markusovszky nem maradt ezután sem, az a meleg szeretet, amely a talentumos fiatalság iránt lelkét eltöltötte, ennek részéről viszonyos ragaszkodást hozott iránta létre s a tudományos tevékenység mezején, valamint a Marschall-vacsorákon és az általa évenként megtartott Balassa-émlékestélyen együtt szokott lenni a megifjodott kör is, amely neki mindent nyújtott, amit nyújthatott — egyet azonban nem nyújthatott! A fiatalságban érzéseink, nézeteink és gondolataink a jelen talajából nőnek ki. Minden életműveleteink a jövő felé irányulnak, amellyel egyéniségünk jövője szervesen van összeforrvá; a koros ember érzései és gondolatainak gyökerei a múltnak talajába nyúlnak és részben ebből táplálkoznak; amidőn a jövőnek munkálkodik, érzi, hogy annak a munkának a gyümölcsei nem az ő számára érlelődnek. Ennek a különbségnek megvan a maga lélekemelő oldala, sőt meg lehet a haszna, de az a két lény, mely ezt a két léteit képviseli, mélyében bizonyos diszparitást rejt, amely, ha akaratlanul is, talán csak sejtelemszerűen, de mégis beemelkedik gondolatvilágunk látkörébe s ennek hatása nyilvánult Markusovszkynál is abban, hogy csendesebb, szavaiban válogatóbb és időnkint elvonultabb kezdett lenni. S hogy ezen új összecsatlakozásban kis és nagy iránykülönbségek is merülnek fel, az természetes, valamint az is, hogy az eltérő vagy ellentétes nézetekkel szemben a személyes érzések kapcsa nem mindig bizonyul elég erősnek, hogy megakadályozza a személyes szétválást is. Ezen tapasztalatoktól Markusovszky sem lehetett megkímélve s ez leginkább azért nehezedett lelkére, mert agyveleje még el volt telve tervezésekkel alkotásainak továbbfejlesztésére és újak kezdeményezésére, amelyekhez odaadó munkatársakra volt szüksége.

És nem volt megkímélve az előhaladó kornak egy másik, előbb-utóbb elmaradhatlan kísérőjétől sem: egészsége és testi érzetének megingatásától. Férfikora első idejében Markusovszky vasesztésű szervezettel bírt, testi és szellemi nagyméretű munkareje, egyszerű szokásai, a kényeztetéstől, mint kicsapongástól egyenlően távol álló életmódja kedveztek energiája kitartóan magas voltának, csak egy irányban nyilvánult nála az éptanit meghaladó izgékonyosság: megfeszített szellemi munka közben elhagyta az álom hemicrania folytán, kedélyi felindulások percében akárhányszor falhalvány lett; egyik legnagyobb élvezetét: a tengeren való utazást, rendszerint drágán fizette meg, mert ő, aki a strassburgi torony legmagasabb korlátjának párkányára kiülve szédülés nélkül gyönyörködött a végnélküli látképben és a svájci jégmezőket biztos lépéssel járta be, a tengeri betegség martaléka lett, mihelyt a hajó a kikötőt elhagyta. Ezen idegzeti labilitást azonban teljesen uralta akaraterije és nevetve szokta elbeszélni, hogy legnagyobb kedélyfelindulása is le van csillapítva, ha otthon egypár papírdarabot összegyűr, széttép és kosárba dob. Álmatlanságát többnyire legyőzte egy csésze erős tea, nem egyszer azonban morphin-befecskendésre volt szükség.

Kedélyélete folyásában egy tág depresszió jött létre azon időben, midőn meggyőződött, hogy a docentúrai rehabilitációjáról és azzal sebészeti pályafutásáról végleg le kell mondania. Álmatlansága gyötrővé fejlődött hosszú időre és ismét visszatért évek múlva azon időben, midőn az Orvosi Hetilap vezetési krízise ezen másik pályáját is veszélyeztetni látszott.

Aggodalmassá vált egészségi állapota 1857-ben, midőn velem és Hirschler Ignáccal párizsi és londoni útjára készült. Egy héttel utazásunk megkezdése előtt Hirschler egy hozzám intézett levélben ezt írta: „Markusovszky több héttől óta febricitál, ez minket, barátait, komolyan aggaszt. B. és én is számítunk reá, hogy segíteni fogsz Markusovszkyt arra határozni, hogy mielőtt tanulmány - útunkra nagy városokba mennénk, előbb egy gyógyhelyre menjünk üdülés végett.“

Lipcsébe köhécselve, lázasan érkezett s egy napot ágyban töltött, útja félbeszakításáról szót sem akart hallani; délután közös szállásunkon Coccius adta vissza Hirschler látogatását, s midőn szobánkból kikísértük, kinyilatkoztatta, hogy ilyen egészséges emberrel ő Párizsba semmi szín alatt sem menne. Markusovszkyt azonban önbizalma nem hagyta el; ügyel-bajjal rávettük, hogy engedje megvizsgálni magát Wunderlich által, kinek tanácsára Müggendorfba, egy félreeső, gyönyörködtesítő tájékú, nyugalmas gyógyhelyre mentünk, ahol szinte egy csapásra érvényre jutott szervezeti energiája s egy hét múlva jókedvűen pályáztunk Párizs felé.

A 80-as években fejfájásai gyakoriabbak lettek, csúszszerű izomfájdalmak, főleg a tarkóizmokban járultak hozzá s aki egyszer, kivált téli évszak alatt a minisztériumban meglátogatta és egy börtöncellához közel álló szűk, túlfűtött szobájában, ennek egyetlen ablaka mellett elhelyezett íróasztalánál ülve, dologba merülve látta, nem menekülhetett szívszorongató aggodalmaktól. Ő maga azonban ilyen aggodalmasságokat nem ismert, szenvedé-

seit legyőzte akaraterije és munkaszeretete, testi erejét, legalább látszólag, helyreállították évenkénti szünnapi időzései a svájci vagy tiroli hegyek között, vagy a tengerpartokon.

Egy az organizmusát lappangva aláásó bántalmat egy véletlen hozott felszínre.

1889 június 26-án reggeli 5 órakor felköltöttek Markusovszky egy névjegyével, melyre rajzónnal a következő szavak voltak írva: „Jöjj sürgősen gyomorszivattyúval, tévedésből nagy adag morphint vettem be.“ Kocsival rögtön a klinikára küldtem akkori tanársegédemet. Hirschler Ágoston tanárt kértem, hogy gyomorszivattyúval Markusovszkyhoz jöjjön, magam pedig hozzá siettem. Nejét rémült arccal az előszobában, őt magát falsápadtan, nyitott ablaknál állva a szobában találtam. Kétféle adag morphiumport tartott készletben; ezek egyike utazásra szánva 5 cgm-ot tartalmazott s használatra maga szokta volt elosztani, a másik itthoni használatra 1 cgm-ot. Éppen útról térve vissza, mindkettő hálóasztala fiókjában állott s éjjel, köhögés által álmából felébresztve, álmosan az úti készletből vett be egy port, a tévedést azonban rögtön észrevette, ipecacuanhát vett be, a narcosist legyőzte akaraterijével és járkálással, a többit megtette a gyomorszivattyú és a morphi hatás nyom nélkül eltűnt; de az ezen alkalommal tett vizsgálat alatt először találtam nála a bal szívgyomrocst túltengése és az azt okozó arteriosclerosis jeleit.

Nem sokkal ezután ennek felismerésére jutott maga is. Ezen tudatnak azonban nem volt reá más hatása, mint az, hogy egyik élvezetéről, a tartalmas Havanna-szivarokról hovatovább lemondott, munkás életmódját lankadatlanul folytatta, mígnem 1891-ben egy másik rossz véletlen kóros állapotának alattomos előhaladását a maga teljességében egyszerre felszínre hozta.

Úgy, mint fiatal korában Balassa körében, tavaszi szabad napjait azután is a budai hegyek közt szerette tölteni testének a hegyek megmászása, lelkének a báj teljes tájképek látványa olyan élvezetet nyújtottak, amelyeket sem Európa előtte nagy részben ismeretes alpesi tájainak emléke, sem előhaladó kora legkevésbé sem gyengített.

Egy ilyen, neje és barátai körében töltött júniusi napon este-felé még vágyat érzett élvezni a János-hegy gyönyörűségei kiállítását, nejével felment és ott bevárta a nap leszálltát. Napszállta után egy előtte ismeretes rövidített úton akart a közúti vaspályához jutni; a hegy alján azonban egy újonnan nyitott széles árkot talált, amelyen sem átmenni, sem azt megkerülni nem lehetvén, ismét fel kellett a János-hegyre mennie, hogy a hosszabb rendes úton, az előhaladt est miatt gyorsított léptekkel a vaspályához juthasson. Fáradtan, fejfájással és mellszorongási érzettel ért haza; betegségi érzete éjjel kínossá vált s először vált kínossá érverésének rendetlen, egyenetlen, kihagyó volta is, melyről figyelmét eltéríteni hasztalan igyekezett. Másnap, mélyen meghatva, jelentékeny szívtágulást kellett nála megállapítanunk, nemsokára fellépett a pangási lábvizenyő és az álmatlanság, fej- és nyakszirtfájdalmak növekedése egy éppoly kínos, mint súlyos kórképpé alakultak s a többször fellépett hányással egyesülve, egész komolyságában állott előttem és Kétly tanártársam előtt a kérdés, nem forog-e fenn valamely súlyos agybántalom? Több heti szenvedés

után végre javulni kezdett állapota s annyira eljutott, hogy a várost orvosi tanácsa szerint elhagyhatta.

Üdülése helyéül Visegrádöt választotta, ott egy sziklatalajra épített villa kapujánál várta a fiatal korában leélt nagy idők egyik legkimagaslóbb alakja: Görgey Artúr. A hajdan egy titáni küzdelmet vívott magyar hadsereg fővezérének keze a szikla kopár területét üde kertté alakította át, amelyre mélán tekint le felülről, mint az ős idők regéje, a Salamon tornya, előtte hömpölyög a Duna árja, túl ezen kúsznak a part mentében a vaspálya és távíró vonalai, mint az új alakulású világrend fizikai és szellemi mozgalmának hatalmas jelzői. Mennyi benyomás egy ponton olyan fogékony szellemnek, mint a hadvezéré és egykori orvosáé! Vájjon nem merült-e fel mindkettőjük előtt Branyiszko képe, amely az egyiket gyermekkori boldogságára, a másikat győzelmesen vívott harcok dicsőségére emlékeztette?!

Visegrádon töltött néhány hét alatt Markusovszky állapota annyira javult, hogy Scheveningen és onnan Blankenbergbe utazhatott s a tengerparti tartózkodás ezúttal is tanúsította jó hatását, úgyhogy onnan újult erővel és ismét élénk munkakedvvel tért körünkbe vissza, ismét megtette régi szokása szerint naponkinti gyalogútját Szép-utcai lakásából a Hold-utcai hivatalhelyiségbe és vissza, újra megjelent kedvelt Marschall-vacsoráin is és csak a vele közelebről érintkezők tudták, hogy szokott életfolyásának látszata mögött egy hosszú életben megedzett akaraterőnek küzdelme rejlik a hanyatlásnak indult testi erővel. 1892-ben, midőn megjöttek a ködös, hűvös őszi napok és velük a növekedő bágyadság érzete, többször szorult arra, hogy útját kocsin tegye meg, sőt hivatalából többször el is maradjon, s minél élénkebben sarkalta tevékeny lelke munkálkodni, annyival nyomasztóbban érezte testi erejének növekedő elégtelenségét. Telve volt termékeny eszmékkel, sőt kész tervezetekkel arra, hogy orvosi intézményeink és közegészségügyünk terén még mindig számos hézagnak betöltése előbbre vitessék, de a hivatalos napi ügymenet követelményeinek eleget tenni többé hatalmában nem állott s mind gyakrabban kezdett foglalkozni a gondolattal, hogy nyugalmaztatását előkészítse.

Mint ahogy cselekvése mindenben átgondolt és rendezett volt, most is áttekintette a közoktatási és egyéb közügyi kérdéseket, amelyeket sarkalatos fontosságúaknak tartott és kitzúzte maga elé azokat, amelyeket még befejezni kívánt.

A sors azonban lelki ereje elébe még további és súlyosabb megpróbáltatásokat állított. Hanyatlani kezdett látása, s bár ha barátai tőlük telhetőleg leplezték előtte a szomorú valóságot — a fenyegető amaurosis, ő maga sokkal kiműveltebb orvosi betekintéssel bírt, semhogy arteriosclerosisa, makacs és heves főfájásai és látásának előhaladó gyöngülése közt az összefüggést fel ne ismerte volna. S csak természetes, hogy tettképességével együtt hanyatló önbizalmának tükörképe a vele hivatali kapcsolatban levők érintkezésében is nyilvánulni kezdett, neki néha nyomasztó alakban.

A feladatok mulasztása és a mások sajnálkozásának nyilvánulása nem feküdt természetében és ezzel a cséppel a serleg betelt, bekövetkezett az a nehéz pillanat, midőn ő, a magas célokért egy életen át küzdő férfiú érezte, hogy kezéből le kell tenni a munkát.

mielőtt azt befejezte volna — azzal az érzéssel, amelyet Pasteur fejezett ki gutaütési rohama után: „Szerettem volna hazámért többet dolgozni.“ Lemondását beadta és 1892 júniusában el lett az fogadva.

Midőn hivatalábóli visszavonulása köztudomásra jutott, az érdekelt körök és orvosi testületeink előtt egyszerre egész nagyságában kiemelkedett a férfiú jelentősége, aki huszonöt éven át mint előrelátó, gondos, Önmagára soha, a kezére bízott ügyekre mindig a legélelénkebb figyelemmel őröködő vezér tartotta kezében orvosi fejlődésünk fonálát. És valóban a kultúra történetében nem gyakori jelenség, hogy valaki, úgy, amint azt Markusovszky tette, a kezébe vett kérdések összességét előbb teljesen áttanulmányozza, • azután az eszméket önmagában tisztázza, az országban meghonosítsa, munkatársakat neveljen és végül azon szerencsés helyzetbe jusson, hogy a kormányzatban nyert hatáskör segítségével a gyakorlati életbe átvihesse. S a fájó részvét, valamint az elismerés mindenütt és minden alakban megnyilatkozott. Ennek legmagasabb jelvényét nyújtotta neki a budapesti egyetem orvosi kara, amelyet valakinek nyújthat, midőn őt egyhangúlag tiszteletbeli tanárrá választotta meg, hozzá hálaíratot intézett és a budapesti egyetem évszázados jubileuma alkalmából általa kezdeményezett, úgynevezett jubiláris alapot „Markusovszky-alap“ címen örökítette meg. Hasonló módon járt el a kolozsvári egyetem, amelynek bölcsészeti kara tiszteletbeli doktornak választotta, orvosi kara pedig szegény hallgatók segélyezésére „Markusovszky-alap“-ot hozott létre.

Ő Felsége a király, a magyar kormány előterjesztésére, a közoktatás terén kifejtett működése elismeréséül a Lipót-rend kis keresztjével jutalmazta, a Magyar Tudományos Akadémia és a Budapesti Kir. Orvosegyesület már azelőtt tiszteleti tagsággal tüntették ki. A közoktatásügyi hatáskörtől megválván, összes tevékenységét a közegészségügyre fordította, különösen az általa megalapított Országos közegészségügyi egyesületre. Ennek szilárdítása, hatáskörének kiterjesztése töltötték be gondolatait; ő, aki a maga számára soha életében senkitől sem kért semmit, egy aláírási ívvel kopogtatott be a neki hozzáférhető gazdagok és nagyoknál, hogy növeljék adományaikkal a Trefort-alapot és járuljanak más címek révén a közegészségügy társadalmi úton való előmozdításához. Az eredmény nem volt nagy, s szinte szégyenkezve mutatta egy látogatásom alkalmával az ötven forintos bankjegyet, amelyet egy családtalan egyén adományozott, akinek évenként félmillió évi jövedelme volt. Az aggodalmas nyugtalanság, amellyel az egyesület fejlődésének gondja eltöltötte, újra megzavarta különben sem szilárd alvását s az álmatlan éjek hatása nyilvánult az addiginál rendtlenebb szív működésben és szenvedéseinek növekedésében. az egész vonalon.

Mindnyájan jól ismerjük azt a változatos, de minden részében szomorító képet, amelynek alakja alatt az arteriosclerotikus myodegeneratio lefolyik, s amely nála mind sűrűbben érezte hatását. Az időnkint elért megkönnyebbedés napjait Markusovszky igyekezett magánügyeinek és a maga elé tűzött közérdekű ügyeknek rendezésére fordítani.

Szabad levegő és napfény után vágyódott, a város ködét még sötétebbnek látta, mint amilyen az ép látásnak volt s ezen érzések

hullámozása érlelte meg benne a vágyat az Adriai tengerhez Abbáziába utazni.

Utazása könnyebben ment, mint várni lehetett, az első napok a tiszta levegőjű, meleg, zöldelő tengerparton élvezettel töltötték el s talán több erőkifejtésre is ragadták, semmint ereje győzte, néhány nap elteltével azonban ismét előálltak vérkeringési zavarai s napról-napra fokozódtak, dacára az ottani kartársak gondozásának. Nejének aggodalmi a legmagasabb fokot érték el, s az otthon-tóli távollét még súlyosabbá tette szorongását. Április 14-én vettem a táviratot, hogy haladéktalanul utazzam Markusovszky kór-ágyához. Másnap reggel érkeztem oda.

Az állapot, amelyben találtam, a Gheyne-Stokes syndromának legkifejezettebb alakja volt a légzés és szívverés hosszú szüneteivel, eszméletlenség és néha intenzív görcsökkel, a rohamok csaknem minden félórában ismétlődtek. Visszaérkezésemkor feljegyzéseim erre vonatkozó részét tisztelt barátom Hőgyes Endre rendelkezésére bocsátottam az Orvosi Hetilap megható nekrológja számára; a tisztelt kartárs urak fel fognak menteni az alól, hogy azoknak újból leírása által fájdalmas húrokat hozzak rezgésbe. A testi szervezetnek ezen összeomlási folyamatával szemben a pszichológiai kép a legmagasabbak egyike volt.

Ki látta valaha tengerparton állva azon megható jelenetet, midőn a napkorong napi pályája végén egyenletes lassúsággal hanyatlik a tenger tükre mögé, — azt a megragadó képet, midőn a láthatáron függő sötétlő fellegsávok és foltok szakítják meg a nyugati ég sárgálló boltozatát. A szemnek egyre nagyobbodó nap közeledik egy sávhoz, mögé jutva elsötétedik, mígnem alsó szélét elérve, tündöklő sugárnyalábokat lövelve jut ki ismét alóla és így halad lefelé tündöklő fény és elhomályosodás között váltakozó útján, míg a tenger fölött lengő vékony ködben elmosódik képe és végre eltűnik — az éjben.

Ezt a benyomást hagyta maga után emlékezetemben Markusovszky gondolatvilágának kialakítása. Valahányszor eszméletlensége megszűnt, szívverése és légzése ismét folyamatba jöttek, eltűnt halvány arcáról a gyötrelmes rohamok nyoma és vonásaiba visszatért a meleg érzés és mély gondolatokbani elmerülésnek szokott kifejezése. Mintha csak szunnyadásból ébredt volna fel, felvette a roham által megszakított gondolatának fonálát. Gondolatai teljesen rendezetteknek mutatkoztak; élénk érdeklődéssel kérdezősködött az otthoni viszonyokról és barátairól. Sorsával teljesen tisztában volt, megnyugvással beszélte el előttem temetése felől már megtett intézkedéseit, nehogy azokkal a nehéz pillanatokban idegen földön nejének kellessék foglalkozni. Megtette intézkedéseit teteme elszállításáról is Egerszegre, ahonnan nejét, életének hű és vele egybeolvadt társát elvette, ahol rendesen nyugalmi idejének egy részét boldogan töltötte s ahol örök álmát pihenni óhajtotta. Elmondta végső megemlékezéseit és vágyait, csaknem mindenre kiterjeszkedőleg, ami életében foglalkoztatta. Szinte sugárzó tekintettel emlékezett meg az Orvosi Hetilap küzdelmes kezdetéről és elért kifejlődéséről, megnyugtatta komoly, tudományos irányának fenntartása. Benső megelégedéssel szólott az ifjú nemzedék testi erejének kifejlésére irányzott társadalmi és állami intézkedésekről és azon barátairól, kik ebbeli törekvéseit támogatták. Megható

melegséggel szólott ismételve Fodorról, kit egészségügyi eszméinek és társulatának depozitáriusául tekintett: „Nekünk nagyszámú, értelmileg képzett és testileg edzett emberre van szükségünk, ha önállóságunkat fenntartani akarjuk“, — szólott gyenge hangon. Ismételve visszatért a Budapesti Orvosegyesület tudományfejlesztő hivatására; újra visszatért az országos kongresszusra, „jó sokat és sok jót is határoztunk“, monda mosolyogva, „még jó ideig lehet belőle meríteni utódainknak“. Egy más, tiszta szakaszában szinte ömlengve szólott Budapest természeti szépségeiről.

Dél felé volt, az ablakon át a napsütötte Adrián akadt meg tekintete s még egyszer felvillant szavaiban az élet iránti szeretet. „A világ szép — monda néhány percnyi néma szünet után —, csak túl kell nézni a napi sürgés által felvert porfellegen és az emberek apró surlódásainak csörtetésén.“

A délelőtti nehéz órák alatt ismételve jelent meg ágyánál Glax tanár, tanácskozásunk értelmében coffein-befeeskendezések és nitroglycerin lettek alkalmazva; délután állapota javult, időnkint aludt órákon át, nyugodtan társalgott ott levő rokonával és Balassának Bécsből látogatására megjelent özvegyével. Éjjele is tűrhető volt, hazautazásom előtt egy utolsó, meleg készszorítással váltunk el — örökre. A javulás rövid volt és állapota 19-én súlyosabbra vált; április 21-én reggeli három órakor megszűnt élni.

Végrendeletében, amely még 1891-ről van keltezve, megemlékezik egy hagyománnyal a csorbái paplakról, melyben szüleinek gondozása alatt első életéveit töltötte; a protestáns egyházzól, a Stefánia-gyermekkórházzól, a két egyetem orvostanhallgatóinak segélyegyletéről, egy összeget hagyományozott a kolozsvári egyetemen angol mintára rendezendő „college“-re és az Országos közegészségi egyesületnek a már előbb adományozott tízezer koronához ötezer korona iskolaalapítvány címén, hogy iskolák ennek kamatai erejéig az egyesületbe, mint alapítók felvétessenek és az egyesület kiadványaiban részesíttessenek. El lehet róla mondani, hogy öntudatos életének egész folyása alatt az utolsó pillanatig magas, ideális eszméknek élt és a humanizmusnak, tudománynak és hazájának szolgálatában törekedett ezeket létesíteni. És ha ezen ideális eszmék egykor teljesezésre jutnak, mint ahogy jutniok kell, ha Magyarország történelmi desztinációja teljesezésbe megyén, úgy, amint ennek teljesezését hazánk tanügyének és egész kultúrelétének egyre előhaladó fejlődése és gondozása, amint ezen nemzet ezeréves, szívós, küzdelmes, de mindig győztes életfolyása hinni enged: akkor a történelem vissza fog tekinteni azokra, akik a látszólagos megsemmisülés idején is bíztak, hittek, dolgoztak, küzdöttek és alkottak és tudományos működésünk terén a legnemesebb, a legtermékenyebb és legtermékenyítőbb szelleműek közé fogja számítani Markusovszky Lajost.